

G.M.VAN DEN BERG-
AKKERMAN

dagboek
van
moeder

cvdB

DAGBOEK VAN MOEDER

C. M. VAN DEN BERG-AKKERMAN

DAGBOEK VAN MOEDER

Illustraties van Corrie van der Baan

UITGEVERIJ G. F. CALLENBACH N.V. - NIJKERK

1. Wat er op het schoolplein gebeurde

Het is een gezellige boel op het schoolplein, zo tussen halftwee en tweeën. Een heleboel jongens en meisjes spelen er hun spel. Enkele jongens hebben een bal, ze hollen er achter aan en geven hem aan elkaar door, net of ze aan het voetballen zijn. Anderen doen haasje-over en weer anderen zijn aan het vèrspringen.

De meisjes zijn aan het touwtjespringen met een groot dik touw, dat door twee meisjes gedraaid wordt. Een sliert meisjes staat klaar om in de bocht te springen, terwijl ze zingen: „In spin, de bocht gaat in, uit spuit de bocht gaat uit.” Het is erg leuk; telkens als er een af is, moet ze draaien en zo wisselen ze elkaar af. Een eindje verder zijn wat meisjes aan het hinkelen en tegen de muur van de school wordt druk gebald. Hier en daar staat een groepje te praten. Het is al vertier en vrolijkheid vandaag.

Wat eenlingen staan met gemengde gevoelens dit alles aan te zien. Zo'n eenling is Frida Kanter. Ze was wat laat en daar het al dicht bij tweeën was, deed ze geen moeite meer ergens mee te doen. Terwijl ze zo staat, botst er opeens een jongen tegen haar op.

„Au zeg, kijk uit je doppen,” zegt Frida nijdig.

De jongen lacht, het heeft er veel van dat hij haar opzettelijk pijn wilde doen. Hij toont tenminste geen spijt over zijn wildheid. Brutaal kijkt hij haar aan.

„Kinderachtig wurm,” zegt hij smalend.

„Dat ben je zelf,” foetert Frida nijdig.

„Zo, ben ik dat zelf . . . en wat ben jij . . . jij . . . jij . . .”
Plagerig dringt hij op haar toe, zijn gezicht vlak bij het hare.
„Ga weg, hoepel op . . .” sist Frida benauwd.
„Zeg wat je bent, nou . . . nou zeg op, gauw . . .”
„Ik ga gillen, hoor,” dreigt Frida.
„Ja, gil maar, toe dan, toe! Zeg op, wat ben jij, eerst zeggen . . .”
dringt de jongen opnieuw aan.
„Een meisje . . . nou, ga weg, naarling,” wringt Frida er angstig
uit. Als ze maar van die jongen af is, als hij maar weg is, die
engerd, die vervelende knul.
Maar de jongen gaat niet weg. Hij blijft vlak voor haar staan en
spreekt haar geniepig toe:
„Zal ik eens zeggen wat jij bent? Nou, luister dan, een meisje,
ja, en een jodin, een jodenmeisje,” sist hij haar toe. „Dat wist je
misschien niet, hè, of je wilt het misschien niet weten. Weet je
nu wat je bent, nou, zeg op?”
Frida ziet heel bleek. Ze is geschrokken, heel erg geschrokken.
„Je bent gek, ik ken jou niet eens en jij kent mij niet, maak dat je
weg komt,” zegt ze bijna huilend.
De jongen schrikt daar helemaal niet van. Hij lacht, geniet van
Frida’s angst en praat verder of hij het mooiste verhaal van de
wereld aan haar vertelt.
„Nee, ik ken jou ook niet, maar mijn vader kent jouw vader van
vroeger. Je vader is een jood en daarom ben jij een jodin, snap je?
Zo dom ben je niet, dat begrijp je nu wel, hè?”
Frida antwoordt niet meer. Ze staart de vreemde jongen met grote
ogen aan. Ze weet niet eens meer hoe hij heet, zo kort gaat hij
nog maar bij haar op school. Ze vindt het een akelige jongen en
ze is bang van hem, bang, bang!
Zonder één woord holt ze bij hem weg; ze weet zijn vlugge voet-
stappen achter haar, maar de schooldeur staat open. De hoofd-

onderwijzer heeft de bel geluid en de kinderen hebben hun spel gestaakt en drommen naar binnen. Frida ook. Achter haar staat die jongen. Ze hoort hem hijgen van het harde lopen, net als zij zelf. Hij zal haar niets doen onder de ogen van de meester en straks in het lokaal ook niet, natuurlijk niet. Bij de meester is ze veilig, ook al zit die jongen schuin achter haar in de klas.

Een dag of tien geleden is hij gekomen. Het was een nieuwe leerling, overgekomen uit een andere plaats, van een andere school. Hij had al meteen een grote mond gehad in de klas. Hij wist alles beter, zo zelfs dat de meester vroeg of hij soms voor de klas wou komen staan. De domoor had nog ja gezegd ook. Hij dacht zeker dat hij leuk was. Hoe heette hij nu ook alweer? Flip, dacht ze. Ja, Flip! En het ergste was, dat hij nog dicht bij haar in de buurt woonde ook.

Ze mocht hem al dadelijk niet, maar nu weet ze dat ze bang van hem is, dat ze hem zoveel mogelijk uit de weg zal gaan. Nog hoort ze zijn nare sissende stem: Jij bent een jodin en je vader is een jood, weet je nu wat je bent? Ze huivert van angst en schichtig kijkt ze om of hij nog achter haar is nu ze in de gang staat. Maar hij is weg, zeker al naar binnen. Ze treuzelt in de gang bij de kapstok. Ze weet nu ook opeens dat vader haar had uitgehoord over die jongen. Bemoei je niet met hem, had hij haar geraden. Dat had ze ook niet gedaan, maar hij bemoeide zich met haar, zo maar opeens. Hij kwam haar plagen en dingen zeggen waarvan ze niet eens weet of het waar is . . .

Dromerig loopt ze door naar de bank, schuift erin naast Corrie.

„Wat ben je laat!” zegt die.

„Toch wel op tijd,” antwoordt ze.

Corrie knikt. Ze is een aardig meisje, met wie Frida heel goed op kan schieten. Ze kijkt Frida oplettend aan. „Wat is er met jou? Je ziet er uit of je geschrokken bent,” zegt ze zachtjes.

„Is ook zo,” fluistert Frida. „Die nieuwe jongen, weet je wel?”

„Ja?”

„Die zat me achterna.”

„Wat een engerd! Flip Vink bedoel je?”

„Ja, ik was zijn naam vergeten. 'k Heb een hekel aan hem, Corrie.”

„Ik ook, loop maar met mij mee als de school uitgaat.”

Frida knikt, ze is blij dat ze het tegen Corrie gezegd heeft. Net of het zo erg niet meer is als je het tegen iemand kunt zeggen.

De meester staat voor de klas; hij begint met aardrijkskunde. Er hangt een kaart tegen het schoolbord en daar gaat hij van vertellen. Soms moet een leerling naar voren komen en met de stok aanwijzen op de kaart.

Frida luistert maar half, haar gedachten dwalen weg. Is het waar wat Flip zei. Is zij een jodinnetje? Als het waar is, waarom hebben vader en moeder haar dat dan nooit verteld? Mag zij dat niet weten? Ze begrijpt het niet. Er is geen oorlog en geen jodenvervolging meer en haar ouders praatten er nooit over. Waarom niet? Ze weet het niet, maar als ze straks thuiskomt, moet moeder het vertellen!

Ook zonder dat vader en moeder het bevestigd hebben, dringt de waarheid tot Frida door. En de waarheid geeft antwoord op vele vragen die ze altijd had toen ze klein was.

Ze had moeder vaak gevraagd: Waarom heb ik geen oma's en opa's en geen echte tantes? Vooral op verjaardagen van vriendinnetjes was ze wel eens jaloers geweest. Bij andere meisjes was altijd familie van wie ze cadeautjes kregen. Bij haar kwam nooit familie, nooit! Ze was ook de enige in de klas met heel donker haar en donkere ogen. Bijna alle andere meisjes waren licht of donkerblond. Ze had zich daar wel eens over verwonderd, maar er verder niet over nagedacht. Ze kwamen immers uit een andere

streek, had moeder verteld. Daar woonden veel meer donkere typen, net als in Indonesië.

„Frida Kanter, waar zitten jouw gedachten?” vraagt de meester opeens luid door de klas. „Ik geloof dat je zit te slapen, meisje.” Frida schrikt op uit haar gemijmer en omdat alle ogen nu op haar gevestigd zijn, bloost ze hevig.

„Kom eens voor de klas en wijs eens aan op de kaart, Frida.”

Ze gaat. De meester reikt haar de lange stok toe en noemt onmiddellijk een aantal plaatsen op: „Bern, Luzern, Interlaken, Schaffhausen . . .”

Zo gaat hij nog even door. Frida weet ze gelukkig allemaal te vinden op de kaart. De meester is tevreden, Frida kan terug naar haar plaats. En omdat ze zelden een tweede beurt krijgen, kan ze haar gemijmer voortzetten. Niemand kan haar dat beletten en de kaart van Zwitserland kent ze goed. Ze houdt anders wel van aardrijkskunde, o ja, ze heeft er meestal goede cijfers voor.

Na dit vak krijgen ze een fikse taalles gedicteerd van de meester. Nu moet Frida werkelijk haar volle aandacht erbij hebben. Later zingen ze nog wat en daarna gaat de school uit.

Frida schiet snel vooruit in de gang. Lopend doet ze haar mantel aan en dan is ze op straat. Nee, ze wacht vandaag niet op Corrie, ze wil alleen naar huis, naar moeder. Iemand achter haar roept. Ze hoort het, maar ze kijkt niet om. Haastig gaat ze voort, straat uit, hoek om, weg!

2. *Bij moeder thuis*

Frida loopt achterom het huis binnen. In de kamer zit moeder rustig te handwerken. Ze kijkt verrast op als ze binnenkomt en met een knik naar de pendule, zegt ze:

„Wat ben jij vroeg thuis, Frida, het is nog voor vieren.”

„Ja, lekker vroeg,” hijgt Frida, terwijl ze zich plomp in een makkelijke stoel laat neervallen, met haar mantel nog aan.

„Wat is er? Wat heb je? Toch geen narigheid op school?”

„Nee, dat niet.”

„Wat anders dan?”

„Ja . . .”

„Niet veel goeds, geloof ik,” zegt haar moeder bezorgd. „Ruzie gehad met vriendinnen?”

„Nee.”

„Nu, dan weet ik het niet, vertel maar gauw op, maar doe tenminste eerst je mantel uit. Wil je thee?”

„Graag moeder,” zegt Frida. „Ik schenk zelf wel in, blijft u maar zitten, ik loop toch. U ook nog een kopje, moeder?”

„Dat is goed, meid, maar zonder suiker, denk erom.”

Frida knikt. Ze hangt haar mantel aan de kapstok en komt weer terug in de kamer, één en al gespannenheid. Moeder kijkt haar onderzoekend aan, of ze de woorden zo van haar gezicht wil aflezen.

„Begin maar gauw, Frida,” zegt ze begrijpend. „Ik zie dat je me veel te vertellen hebt en straks komt Jos binnen, dat weet je.”

„Er komt eerst een vraag. Zijn wij joden, moeder?”

„Ja Frida, hoe kom je daar opeens zo bij?”

„Van die vreemde jongen, u weet wel, die pas hier is komen wonen.”

„Zo, toch? Heeft die het je verteld?”

„Ja . . .”

„Daar waren vader en ik al bang voor. Je mag het gerust weten, Frida, maar na alles wat er gebeurd is tijdens de oorlog hadden vader en ik gemeend dat het beter was te wachten tot je twaalf jaar was.”

„Ik zou het liever van uzelf of van vader gehoord hebben.”

„Dat begrijp ik, Frida. Die jongen is ons net te vlug af geweest. Jammer en nog eens jammer.”

„Waarom heeft u het me niet eerder gezegd, moeder?”

„Och, er waren hier op het dorp maar enkele mensen die het wisten. We zijn hier het enige joodse gezin; het had zo weinig nut het je te vertellen. Er is zoveel gebeurd en vader en ik begrepen wel dat je daar dan meer van zou willen weten. Je moest daar ten slotte rijp voor zijn. Was dat gezin Vink hier niet komen wonen, dan was er niets gebeurd, dan had je het ook nu nog niet geweten.”

„Kent vader die mensen van Vink dan zo goed?”

„Nou, goed . . . Opa Kanter en mijnheer Vink zijn vader waren werkzaam op hetzelfde kantoor. Het waren rivalen, ze mochten elkaar niet erg, een kwestie van sympathie en antipathie, zoals dat wel meer voorkomt in een zelfde bedrijf.”

„N.S.B.'ers?”

„Nee, dat niet, 't had met politiek niets te maken. Het lag zuiver persoonlijk.”

„Ik mag die jongen ook niet. Flip heet hij, 't is een echte naarling.”

„Ik kan zijn mededeling aan jou ook niet bepaald waarderen. Maar nu je het weet, moeten we er maar eens verder over praten, Frida.”

„'k Wil alles weten, moeder. U en vader moeten mij nu alles vertellen.”

„Dat zal gebeuren, kind. Maar stil nu, daar komt Jos, die is pas zeven jaar, hij zal het niet begrijpen, we praten er later nog wel eens over.”

Jos komt binnen, kijkt even van de één naar de ander, groet en vraagt aan zijn moeder om een appel. Als ze hem die gegeven heeft, vertelt hij dat hij nog even gaat stappen in de straat.

„Dat is goed, jongen, maar voor het donker wordt weer thuis zijn, dat weet je, hè?”

„Tuurlijk,” zegt Jos en bijt stevig in zijn appel.

Ze horen hem weggrijden met zijn step, het tuingrind knerpt onder de wielen. Een vriendje wacht voor het huis, ze praten samen. Dan racen ze om het hardst de straat uit.

Frida vertelt moeder hoe het gegaan is op het schoolplein.

Moeder schudt een beetje verdrietig haar hoofd. „Hè, waarom moest het nu zó,” zegt ze zacht. „Maar Frida, je hoeft je niet te schamen dat je een jodinnetje bent. Wij behoren tot een oud beschaafd volk. En Jezus is uit de joden geboren. Heel de kerstgeschiedenis speelde zich in Israël af. Maria en Jozef en de herders, het waren allemaal joden.”

„Ja ja, dat weet ik, moeder. Maar waarom wonen wij nu hier! We konden dan toch beter in Israël wonen? Ieder volk hoort toch in zijn eigen land? En Israël is toch het vaderland van de Joden...?”

„Er zijn wel meer mensen die emigreren naar andere landen, dat weet je. Maar met de joden is het niet zo gegaan. Ze zijn verspreid over de hele wereld en dat is al eeuwen en eeuwen geleden gebeurd. Wij zijn vernederlandst. Ik voel me hier thuis, Frida.

Wij zijn hier geboren, vader, jij en Jos, allemaal.”

„En uw ouders en opa en oma Kanter?”

„Ook! We zullen alles met vader bepraten als hij thuiskomt. Als hij het goedvindt, geef ik je mijn dagboek. Daar staat alles in, Frida. Vlak voor de oorlog werd ik elf jaar. Een tante gaf mij op die dag een dik schrift cadeau. Om je wederwaardigheden in op te schrijven, zei ze lachend. Mijn zus Eefje plaagde me ermee. Voor een dagboek, Jetty, zei ze vrolijk. Al de ruzietjes die we hebben schrijf je er maar in op. Ik weet nog goed dat ze dat zei. Het kon me niets schelen, al plaagde iedereen me ermee. Het leek me wel leuk zo'n dagboek en ik begon die zelfde avond er al in te schrijven. Ik ben ermee doorgegaan. Alles staat erin en ik heb het steeds zuinig bewaard. Ik zal het je geven, Frida, je moet het zelf maar lezen . . .”

„Dat zal ik heel erg fijn vinden,” zegt Frida verrast.

„Als je het uitgelezen hebt, praten we samen verder. Is dat goed, meisje van mij?”

Frida kan alleen maar knikken. Ze heeft het gevoel of de wereld om haar opeens veranderd is en dat is ook zo, háár wereld is veranderd! Zij is een jodinnetje. Raar eigenlijk dat ze dat nu pas weet. Ze spreekt Nederlands, is hier geboren en is toch van een ander ras. Haar vaderland is heel ver weg, in Israëel. Het komt vaak voor dat mensen naar een ander land verhuizen. Vorig jaar de familie Dekker nog. Die wonen nu in Canada, tussen de Canadezen, ook in een vreemd land en dat vindt iedereen gewoon. De joden zijn op grote schaal geëmigreerd. Ze zijn verspreid over de hele wereld. Overal wonen nog joden, ook al is de staat Israëel nu zelfstandig. Dat heeft de meester op school verteld en duizenden trekken nu weer terug naar dat land. Zou zij daar ook heen willen?? Weg hier vandaan??

Frida weet het niet. Vol ongeduld wacht ze tot haar vader thuis-

komt. Vader is vertegenwoordiger en rijdt met een auto van de zaak. Zodra ze hem hoort stoppen, rent ze naar de voordeur. Daar is haar vader, ze is trots op hem. Hij lacht haar toe als hij haar ziet. Ze vliegt hem onstuimig om de hals en kust hem als hij binnenkomt.

„Ha paps!”

„Dag Frida, waar is moeder?”

„In de keuken, ze is bezig vlees te braden.”

„Ha, lekker!” Met deze woorden stapt vader de keuken binnen, waar moeder hem al tegemoet komt en hem hartelijk begroet.

„Goede zaken gedaan?” vraagt ze belangstellend, en loopt met hem mee naar de kamer.

„Redelijk, 'k heb m'n geld vandaag wel verdiend,” lacht vader. Genoeglijk installeert hij zich in zijn hoek, waar zijn stoel staat naast de rooktafel. De krant ligt al op hem te wachten.

„Nog wat bijzonders vandaag in het dorp?”

„Wel wat. Die zoon van Vink, je weet wel waar we 't laatst over hadden, heeft het gepresteerd Frida in te lichten.”

„Zo, nu, dan hoeven wij het niet meer te doen,” zegt vader kort.

„Maar ik had het liever van u gehoord,” zegt Frida.

„Dat begrijp ik. Het werd ook wel tijd dat je erachter kwam; wij hadden het je stellig binnenkort verteld. Die Vinken zijn me de mensen wel! Je begrijpt eigenlijk niet waar ze zich mee bemoeien. Aan hen heb ik mijn leven zeker niet te danken,” zegt vader wrevelig.

„Vergeet Paul, vergeet alsjeblieft, dit is zo onbelangrijk na alles wat me meegemaakt hebben,” zegt moeder zacht.

„Je hebt gelijk. En . . . is onze dochter hevig geschokt nu ze weet dat ze joods bloed heeft?”

„O nee vader! Alleen . . . nu wil ik meer weten natuurlijk.”

„Ik dacht haar mijn dagboek te geven, Paul.”

„Dat is een goed idee, Jetty. Je was net zo oud als Frida nu toen je ermee begon; ze kan het zeker begrijpen. Denk eraan, kind, dat alles wat er in die schriften van je moeder staat, echt gebeurd is. We moeten trachten te vergeten en toch anderzijds onze kinderen en kindskinderen de geschiedenis van ons volk vertellen. Wees er trots op dat je een jodinnetje bent. Kijk die Flip Vink maar recht in de ogen, je hebt niets te verbergen, niets!”

Moeder gaat naar het bureau, trekt een lade open en haalt een pakje schriften te voorschijn, saamgebonden met een lint. „Dit zijn ze, Frida, lees ze maar,” zegt ze. Frida pakt ze aan, moeder is zichtbaar bewogen.

„Ik zal ze naar mijn kamer brengen,” zegt Frida, opeens een beetje verlegen met zoveel vertrouwelijkheid.

„Hoefst niet,” zegt moeder nu weer gewoon, „ga ze na het eten gerust maar lezen, hier in de kamer.”

3. *Het dagboek*

Dit boek is van Jetty Meyer,
elf jaar, 28 april 1929.
Geboren te Rotterdam

Vandaag ben ik jarig geweest. Het was een reuze fijne dag. Er kwam een heleboel bezoek en ik kreeg veel cadeautjes. Van vader en moeder heb ik rolschaatsen gehad, daar ben ik erg blij mee, want die wou ik zo dolgraag hebben. Tante Saartje gaf mij dit boek. Het is eigenlijk een heel dik schrift. „Daar kun je al je wederwaardigheden in opschrijven,” zei ze vrolijk. „Zo iets als een dagboek, Jet,” riep mijn zusje Eva. Dat lijkt me wel leuk en daarom ga ik het doen. Ik ga allerlei dingen opschrijven die ik beleef, zoals vandaag op mijn verjaardag. Moeder bakte poffertjes voor ons; daar zijn we allemaal dol op. Allemaal, dat zijn Bob en Bram, mijn broers, en Eva en Rosa, mijn zusjes, en natuurlijk vader en moeder. We hebben er heerlijk van gesmuld. Ik mocht langer opblijven dan anders, omdat het feest was en toen ik naar bed moest, nam ik stilletjes mijn schrift mee naar boven. Nu schrijf ik bij een klein lampje, want ze mogen het beneden niet zien. Ik heb een fijne dag gehad en ik was erg blij met alles.

(Morgen verder.)

Wat leuk om een dagboek te hebben van jezelf. Ik zal het goed wegstoppen, want de anderen hoeven niet te weten wat ik erin

schrijf. We hebben een winkel in Rotterdam, vlak achter de Hoogstraat. Vader verkoopt sieraden. Er is van alles, veel mooie dingen waar ik graag naar kijk. Er komen veel mensen bij ons kopen. Vader doet goede zaken en moeder moet ook dikwijls meehelpen. Vader wil dat ik later in de zaak kom. Dat lijkt me wel leuk. Nu zou ik ook best klanten kunnen helpen, maar dat mag niet. Vader en moeder vinden me nog te jong. Mijn broers moeten studeren. Dan kunnen ze vooruit komen in de wereld, zegt vader. Ik ben blij dat ik verkoopster mag worden. Het lijkt me echt fijn. Maar nu ga ik rolschaatsen; mijn vriendinnetje roept me al en ik weet niets meer te schrijven.

Wat is het moeilijk om elke dag, als er niets bijzonders gebeurt, toch wat te schrijven. Ik ben vandaag in het bad geweest, en mijn haar is geknipt. Maar dat is allemaal gewoon. Dat ik ruzie met Eva had, is ook niets nieuws, want dat gebeurt heus wel meer. We kibbelden om een boek en waren allebei even driftig en kwaad. Vader gaf ons een dreun om de oren en trok ons uit elkaar. Toen stak Eva opeens haar tong uit en we gierden samen van de lach, zodat vader ons heel verwonderd aankeek. Ba, moeder roept, ik moet zeker weer boodschappen doen. Dat heb je als je het oudste meisje bent.

Het is nu al mei, het lijkt wel zomer. Ik wou dat het altijd zulk mooi weer was. Je kunt de hele dag buiten spelen. Ik heb haast geen tijd om in mijn dagboek te schrijven. Ik speel liever en er gebeurt ook niets. Misschien schei ik er toch wel mee uit. Een dagboek maken is veel moeilijker dan ik dacht en ik heb eigenlijk een hekel aan schrijven. Sommige mensen schrijven boeken, dat is knap. Ik begrijp niet hoe ze die vol krijgen; ik krijg dit blaadje niet eens vol. O ja, ik kan natuurlijk vertellen dat vader van plan

is om een auto te kopen. Ik hoop dat hij het doet, dan kunnen we fijn gaan toeren. Lijkt me leuk. Het hindert niet dat het geen nieuwe auto wordt. Als hij maar rijdt, zegt vader en dat vind ik ook.

Het gaat gebeuren van die auto. Vader is hem weer wezen bekijken en er moet nog over de prijs gepraat worden, maar hij is al besloten hem te kopen. Enig zeg, ik ga in de straat staan wachten tot vader ermee aankomt.

We hebben hem, de wagen. Vader is er zó trots op! We mochten allemaal mee een eindje toeren, 's avonds door Rotterdam. Jammer dat moeder zo bang was, want vader rijdt echt goed. We gingen naar oom Maud. Daar liet vader de auto zien. Je kon goed merken dat hij trots was. „Jij verdient ze goed, Jacob,” zei mijn oom. „Het gaat me niet slecht, Maud,” zei vader. Ik stond vlak bij hen. Vader legde zijn hand op mijn hoofd. „Wat zeg je van mijn dochter, Maud? Zij wordt later mijn rechterhand in de zaak, nietwaar Jetty?” Ik knikte trots. Natuurlijk, ik vond het heerlijk. „'k Heb drie dochters,” zei vader. „Ze moeten alle drie een plaats in de zaak krijgen. Tegen die tijd ga ik uitbreiden, Maud.” „Dat heeft de tijd nog,” lachte mijn oom. En toen: „Je hebt een goede auto, Jacob, veel zegen ermee, je komt nog maar eens aanrijden.” Daarna gingen we weer. Wát genoten we van die eerste tocht en wat ging het vlug! Moeder zal er wel gauw aangewend zijn.

10 mei

Nu is er vannacht iets verschrikkelijks gebeurd. We hebben oorlog met Duitsland. We werden wakker van een hevig lawaai. Er gingen vliegtuigen over en er werd geschoten. We waren allemaal erg bang en we durfden geen van allen meer naar bed. We

kleedden ons aan en liepen maar heen en weer. Buiten op straat stonden overal mensen. Iedereen zei dat het oorlog was en we merkten het zelf ook.

Vader zette de radio aan. Een omroeper sprak de hele tijd over vijandelijke vliegtuigen en dat ze parachutisten uitwierpen. Wat zijn parachutisten? Ik durfde het niet te vragen, want vader was zo opgewonden, hij holde maar heen en weer, van binnen naar buiten. Moeder was bij Rosa, ze heeft mazelen en moet in bed blijven, maar ze huilde de hele tijd. Telkens vloog ze moeder om de hals, ze was ook bang, net als wij. Vader en moeder hebben haar ledikantje maar naar beneden gebracht.

Het werd dag en de mensen moesten naar hun werk. We gingen eten en daarna opende vader de zaak. Maar hij hield de rolluiken haast helemaal voor de etalages. Moeder plakte ook repen papier op de ramen in de kamer. Dat is voorschrift, zegt ze en dat moet voor het wegspringen van glas. De jongens Bram en Bob gingen naar buiten, Eva en ik niet, we durfden niet. Het was prachtig weer, de zon scheen zo vrolijk en toch was niemand blij. Telkens kwamen de jongens thuis. Ze hadden een grote mond: „We zullen ze wel krijgen, die gemene Duitsers, hè pa?” riepen ze hard. „Met Gods hulp, ja, de God van Israël leeft nog,” zei vader. Moeder knikte, ze keek heel bezorgd. Ik geloof dat ze ook bang is voor de bommen. Nou, ik ook, hoor, ik durf haast niet te gaan slapen. Als ze weer komen . . . Ik zal ook bidden, een hele poos onder de dekens straks.

Nu heb ik een paar dagen niet in mijn schrift geschreven. Het waren zulke angstige dagen en iedereen vertelde zulke nare dingen. We slapen op kermisbedden in de kamer, want altijd 's nachts komt er lawaai. Ik vind het vreselijk. Ik hoop dat de oorlog niet lang duurt. Nu weet ik wat parachutisten zijn: dat

zijn vijanden die uit een vliegtuig omlaag gegooid worden aan een soort paraplu. Eng hoor! Het is nu al de vijfde dag van de oorlog en vanmorgen is het rustig. Je zou nu bijna zeggen dat er geen oorlog was. Maar vader is er niet gerust op. „Er broeit wat,” zegt hij. Ik begrijp het niet, wat kan er broeien? Hij heeft het ook over een ultimatum. Wat dat is weet ik ook niet, maar het schijnt iets gewichtigs, daar kom ik vast nog wel achter vandaag. Als het zo rustig blijft kunnen we de kermisbedden wel weghalen en dan kan vader ook de rolluiken weer optrekken vandaag. Rosa is gelukkig nu ook een boel kalmer (wat ziet ze er nog uit met die mazelen). Bob en Bram zijn vanmorgen naar school geweest. Ze gaan altijd op de fiets. Eva en ik hoeven niet van moeder, ze houdt ons thuis omdat ze bang is. Misschien dat we morgen wel weer mogen.

Ik moet bij vader komen en ik stop mijn schrift in mijn tas . . . Nog even. Ik moet van vader naar oom Daniël; die doet in verzekeringen. Of oom vanmiddag naar vader komt, hij heeft nog wat te regelen en ik moet hem een dikke brief geven. Die doe ik in mijn tas bij mijn schrift, want dat neem ik mee. Ik ga op de fiets, dan ben ik gauw terug. (Vanavond schrijf ik verder.)

Wat er verder gebeurde die dag, ik zal het nooit vergeten. Ik moet het opschrijven allemaal, maar ik kan het haast niet. Het is nu al twee weken geleden en ik weet alles nog haarfijn. Ik fietste met mijn boodschap dus naar oom Daniël, gaf hem de brief van vader en vroeg of hij die middag langs kwam. Oom Daniël knikte. „Het komt in orde, nichtje,” zei hij. Tante Lien is altijd heel aardig. Ze zat nog aan tafel met oom en ze schoof me gauw een lekker stuk pudding met vruchten toe. „Hier, eet op, Jetty,” zei ze. Ik lustte het wat graag en ging aan tafel zitten.

Plotseling was er een hevig gekraak. Bommenwerpers vlogen laag

over de stad, een lawaai . . . We sprongen alle drie op van schrik. Tante gilde, ik huilde en wist geen raad . . . Oom vloog naar de buitendeur en keek de straat op. Toen kwam hij weer in de kamer terug: „Vliegtuigen . . . bommen . . . brand . . .” zei hij ontsteld. Ik wilde met alle geweld naar huis; ze moesten me tegenhouden, anders was ik de straat opgerend. „Het kàn niet,” zei oom, „het is onmogelijk, het is een vreselijke toestand.”

Ik zag het door het raam; dikke rookwolken verduisterden de lucht. Hoe erg het was, begreep ik toen nog niet, dat kwam pas later. Oom ging telkens naar buiten. Als hij terugkwam zei hij vage dingen. „Ik vrees het ergste,” zei hij tegen tante. Wat was het ergste? Had het iets met mij te maken? Ze keken me soms bezorgd aan. Ik vroeg niets maar wachtte gespannen tot oom met mij mee zou gaan naar huis . . .

Nog begreep ik het niet, maar aan de avond van diezelfde dag moest oom het mij vertellen. Heel voorzichtig koos hij zijn woorden, en toch raakte ik het bewustzijn kwijt toen ik begreep dat ons huis een puinhoop was . . .

Wat een verschrikkelijke tijd volgde toen. Het waren onwezenlijke dagen voor me. De oorlog was afgelopen en de vijand had ons overwonnen. Kon iemand daar blij om zijn. Ik was het niet, ik haatte de vijand. Ik huilde ontzettend veel, tante ook, en ik kon haast geen hap eten door m'n keel krijgen. Ik begreep niet dat ik alleen gespaard was, dat ik geen moeder, vader, broers en zusjes meer had, niemand . . . Ik was ten einde raad van verdriet . . .

Oom en tante waren heel lief voor mij. Tante is een zuster van mijn vader, ze heeft zelf geen kinderen. „Nu is hier bij ons je thuis voortaan, Jetty, je moet nu ons kind maar zijn,” zei ze lief. Ik huilde alleen, wist dat ik toch blij moest zijn omdat ik nog een

thuis had, dat oom en tante voor mij wilden zorgen. Maar hoe kòn ik blij zijn. Soms kneep ik in mijn arm om te voelen of ik nog wel echt leefde . . . Ik, Jetty Meyer, de enige van ons hele gezin. Ik waagde het later te gaan kijken in de stad. Het was alles puin, rokend puin dat haastig weggewerkt moest worden. Meer dan akelig kwam ik daarna thuis. Tante en oom begrepen het. Als ik hen niet gehad had . . .

Al heb je groot verdriet, de dagen gaan toch voorbij. Je slaapt en je eet en je speelt weer. Tante ging nieuwe kleren voor me kopen, want ik had niets meer. Ik ging mee om te passen. Ik kreeg een nieuwe mantel, een rok en een paar bloesjes en truitjes, schoenen, het was een heleboel. Er kwam ook nog een pak kleren van mijn nichtje Loes uit Gouda, een dochter van oom Sal, die iets ouder is dan ik. Ze stuurde me ook boeken en een paar puzzels, wat ik erg aardig vond. Nu heb ik tenminste wat te doen als ik alleen ben; anders ga ik zitten denken en ik wil niet aldoor denken.

Ik moet nog vertellen dat tante en oom het beter vonden dat ik meteen naar een andere school ging, die veel dichterbij hun huis was dan de school die ik bezocht. Ik was er eigenlijk ook wel blij om. Niemand kent me op die school, daardoor stellen ze gelukkig ook geen vragen. Ik hoop wel dat ik gauw een vriendinnetje krijg.

Als ik over de straat ga, zie ik altijd soldaten. Duitse soldaten. Op school zeggen ze: moffen. Ze lopen de winkels in en uit en kopen maar. Ze kopen van alles en hebben zeker veel geld. „Gestolen geld,” zegt oom, „die Duitsers kopen ons arm en dragen alles ons land uit.” De winkels zullen gauw leeg zijn, denkt tante. Alles is op bonnen nu, distributie noemen ze dat. Maar tante heeft ge-

lukkig nog wat voorraad in huis. Dat moet wel, want niemand weet hoelang de oorlog duurt. Ze noemen het een bezetting, maar oom zegt dat het een stille oorlog blijft. Een Nederlander wil niet onder Duitse druk staan, maar vrij zijn.

Ik heb nu een nieuw vriendinnetje. Ze heet Lot Kanter en is ook een jodinnetje. Ik kom al geregeld bij haar thuis. Ze heeft één broer die Paul heet, hij lijkt op onze Bob. Ik moet dikwijls naar hem kijken als hij piano speelt. Hij is erg muzikaal, ik vind tenminste dat hij goed speelt. Lot heeft geen zusjes. Ik vind haar best aardig en ik mag net zo dikwijls bij haar thuis komen als ik wil. Ze heeft veel boeken en we sjoelen en dammen graag. We hebben altijd wel wat te spelen.

Lot en ik waren buiten aan het knikkeren. Dat is de laatste tijd weer een manie geworden. Terwijl we bezig waren, kwam er een „groene” voorbij. Dat is een Duitse soldaat in een groen uniform. Hij bleef staan kijken naar ons. Wij deden net of we hem niet zagen. Hij snoepte bonbons uit een zakje en hield mij opeens het zakje voor. „Bitte,” zei hij. „Nee,” snauwde ik kwaad. Lot weigerde natuurlijk ook, toen liep hij brabbelend weg. Dacht je dat wij lekkers van een Duitser wilden? Nooit! Bijna woedend keek ik hem na.

Gister was het de verjaardag van mijn moeder. Anders een fijne vrolijke dag en nu . . .?? Ik heb me natuurlijk goedgehouden tegenover tante en oom, maar 's avonds in mijn bed heb ik vreselijk gehuild. Dat moest, want ik stikte van verdriet. Ik geloof dat ik me in slaap gehuild heb. Nu is het de dag daarna. Ik heb hoofdpijn en hoef van tante niet naar school, daarom schrijf ik in mijn schrift. Ik voel me lusteloos. Misschien komt straks Lot

nog . . . Alle verjaardagen van vader, Eva en Rosa, Bob en Bram zullen huildagen zijn, denk ik. Hoe kan het anders . . .

De oorlog gaat door. Hier in Holland is er een schijnbare vrede, maar er komt steeds meer verzet, zegt oom. Er is dikwijls een gesprek in de huiskamer als ik op bed lig. Dan hoor ik het bezoek praten. Ze zeggen dat ze niets goeds van de Duitsers verwachten. Sommigen praten zelfs over vluchten. Oom zei van de week tegen tante: „Nu kan het nog,” maar tante wil er niets van horen. „Ik blijf hier,” zei ze kort.

Nu heb ik begrepen waarom sommige joden weg willen. Oom heeft het me verteld. Hij zei: „In Holland waren we altijd veilig zolang de Duitsers hier niet waren. Nu is alles anders geworden. De Duitsers vervolgen ook de joden in hun eigen land en zij zijn nu hier de baas.”

Dat ze hier de baas zijn, merkt langzamerhand iedereen wel. Ik wou dat ze nooit gekomen waren.

Paul Kanter vertelt Lot en mij ook dikwijls veel. Hij hoort van alles op straat en op school. Hij gaat op de ulo. Ik begrijp nu heel goed waarom oom en tante angstig zijn. Ik hoop maar dat het alles voorbarig is. Misschien loopt het in ons land toch zo'n vaart niet, mogelijk zijn de joden toch te bang.

Er is een rijkscommissaris benoemd. Het is een Oostenrijker en hij heet Seyss-Inquart (gekke naam). Nou, die moet nu de baas gaan spelen hier, want een regering hebben we niet meer en de koningin zit in Engeland. We moeten maar afwachten wat er over ons beslist wordt, zegt oom. Het kan mij soms niks schelen . . . Gelukkig heb ik Lot, ik kan haar veel vertellen . . . Soms

schrijf ik een hele tijd niet in mijn schrift. Het is tòch altijd hetzelfde, er gebeurt haast nooit iets fijns. Als ik denk aan verleden jaar . . . Wàt hadden we thuis een pret met sinterklaas. We fopten elkaar en maakten er een leuk feest van. Als ik wil mag ik naar Lot gaan, maar ik wil niet, het doet zo'n pijn vanbinnen. Ik ga niet, ik kàn niet.

Nieuwjaar is alweer voorbij en ik moet nodig weer eens wat opschrijven. Het schrift ligt altijd onder de matras van mijn bed, dat ik zelf moet opmaken. Het ligt er veilig verborgen. Ik heb het nu te voorschijn gehaald om weer wat te vertellen.

Dat de joden uit overheidsdienst moesten worden ontslagen heb ik nog niet opgeschreven. Nu, dat is een feit en ook Lots vader kreeg kortgeleden zijn ontslag. Nu zit hij elke dag thuis bij de kachel te treuren. Het is daar in huis ook niet vrolijk meer. Bij oom en tante komt nog dikwijls veel bezoek. Er wordt hard gepraat en er is voortdurend spanning, dat merk ik wel. Soms ga ik uit mijn bed en luister de gesprekken af. Het is niet netjes, dat weet ik, maar ik kàn het niet laten. Bibberend kruip ik later weer onder de dekens en lig uren wakker. Dan denk ik aan wat ik gehoord heb over werkkampen en gedwongen arbeid en voorstellen om te vluchten . . . Ik weet het allemaal niet, het draait me soms voor de ogen, zo raar vind ik alles. Ik stop mijn schrift weer weg. Voor hoelang?? Ik weet het niet. Ik zou willen schrijven net als aan het slot van een verhaaltje: toen kwam er een olifant met een grote snuit, die joeg alle Duitsers één, twee, drie, ons land uit. Hè ja, was dat maar waar!

Nog gekker, stel je voor, wij, joodse meisjes en jongens, mogen niet meer gaan zwemmen. Dat hebben de Duitsers bekendgemaakt. We mogen niet in parken of dierentuinen komen en niet

meer in een bioscoop of een sportinrichting. „We hebben zeker een besmettelijke ziekte,” zegt Paul. We lachten alle drie, maar niet omdat we blij waren, het is afschuwelijk. Zelfs mijn lidmaatschap van de leeszaal moet ik opgeven. Waar moet ik nu mijn boeken vandaan halen? Lot en ik gaan nu ook op de ulo. Er zijn daar ook een paar vervelende lui, N.S.B.'ers. Ze sarren ons graag, maar ik blijf het liefst uit hun buurt en ga elke dag op het nipper-tje naar school. Dat vindt Lot ook het beste. We moeten die lui maar een beetje ontlopen, er is al narigheid genoeg. Gelukkig zijn er ook veel jongens en meisjes aardig voor ons. In het vrij kwartier mogen we altijd meedoen en die jeugdstormers hebben dan niets te vertellen.

Ik zou van dit boek een fijn boek willen maken, maar het lijkt wel een treurboek te worden, er gebeurt zoveel naars. 's Nachts vliegen de Engelse vliegtuigen over. We luisteren ook geregeld naar Radio Oranje en we weten dat het verzet tegen de Duitsers groeit, maar de onderdrukking hier gaat nog voort. Er zijn mensen gefusilleerd en gijzelaars gevangengenomen. Er is telkens wat en de mensen worden banger en vertrouwen elkaar ook niet meer, want er zijn verraders, dat weet iedereen.

Nu is er zo'n raar bevel gekomen . . . Alle joden moeten een gele ster gaan dragen, zichtbaar op hun mantel of jas. Idioot gewoon! Je krijgt er vier tegelijk en moet ze dadelijk op je kleren naaien. Voortaan dus een etiket op, ha ha! Je zou er bijna om lachen als het niet zo treurig was en alle joden, als heel gehoorzame mensen, doen het nog ook. Als ze nu allemaal eens weigerden, en bloc . . . Ach, wat zeur ik, dan schieten ze er een heleboel dood, dat weten we toch . . . Dat hebben ze in Amsterdam ook gedaan. Lot en ik keken elkaar aan toen we voor het eerst de ster bij

elkaar zagen. We kregen allebei een kleur en begonnen maar te lachen . . .

Vandaag kwam oom Maud bij ons op bezoek, ik ben jarig, weet je. Tot mijn verwondering gaf hij mij een prachtige gouden armband. „Die moet je bewaren als herinnering aan ons,” zei hij. Ik keek hem niet-begrijpend aan. „Het is niet zeker dat we elkaar nog eens terugzien,” zei oom. Ik durfde niet verder vragen, maar hoorde oom praten tegen oom Daniël. Hij zag kans hem te smeren. Engeland, die naam viel terloops. Ik keek meer naar oom Maud dan naar de armband, want ik kon het niet begrijpen. Ik luisterde ademloos naar alles wat ik hoorde. Ik ben geen klein kind meer en toch is het me vaak te veel . . . Al de herinneringen

die ik heb en de spanningen van elke dag, het is iedere dag om me heen, ook al spreken we het niet uit. Ik weet het toch, de joden leven onder een onmenselijke druk, alles is onzeker geworden.

Wat tante de laatste tijd mankeert weet ik niet, maar ze zit dikwijls zo vreemd stil. Dan kijkt ze naar me zonder me te zien, ze lijkt wel ziek soms. Ik maak me echt ongerust.

Paul had weer een opwindend verhaal. De Grüne Polizei zette joden zo maar uit hun huizen. Dat is iets verschrikkelijks! Toen ik met dit bericht bij tante kwam, knikte ze alleen. Ze wist het al en daarom was ze zo stil de laatste tijd. Paul vertelt aan Lot en mij van alles wat hij leest, of ziet en hoort. „Jullie moeten het ook maar weten,” zegt hij steeds. Ik wil het ook wel weten, maar soms kan ik er niet van slapen en dan vraag ik mij af wat er nog meer gebeuren gaat. Ik denk dat tante daarom ook zo piekert . . .

Ik heb een gesprek met tante gehad. We waren alleen thuis en toen spoot het er bij me uit:

„Tante, dat van dat uitzetten van je huis, gebeurt dat nu ook met ons? Worden wij ook op straat gezet? O, dan wou ik dat ik maar dood was gegaan, toen met dat bombardement . . .”

Tante schrok van mijn uitval, maar ze begon te praten:

„Je moet niet bang zijn, Jetty, God zal voor je zorgen. Hij heeft je toen gered, Hij zal het ook nu doen. Er wordt al veel voor ons gedaan, we gaan zo gauw mogelijk onderduiken.”

„Wat bedoelt u, tante?” vroeg ik met tranen in mijn ogen.

„Er worden adressen voor ons gezocht, meiske. Op een dag word je gehaald door een meneer of mevrouw. Die brengt je ergens bij goede mensen en daar mag je blijven tot de oorlog voorbij is.”

„En u dan, tante? Zie ik u dan niet meer en oom ook niet?”

„Voor een tijd niet, nee Jetty, maar dat kàn niet anders. We duiken alle drie onder en later, zo God het wil, zien we elkaar weer.” Ik had nog veel meer willen vragen aan tante, maar ik durfde niet. Tante is zo gauw van streek soms, ik moet voorlopig maar niet meer met haar praten.

Lot heb ik het in het geheim verteld. We zeggen elkaar de laatste tijd alles. Dan gaan we huiswerk maken boven op haar kamer — daar zitten we alleen — en praten heel veel. Zij gaan ook proberen onder te duiken. Paul zal op eigen gelegenheid gaan, zien dat hij als knecht bij een boer onder dak komt. „Het is een gewaagd plan, maar altijd beter dan zitten wachten tot de Duitsers me komen halen,” heeft hij gezegd. Het lijkt overdreven, maar ik geloof dat hij gelijk heeft.

Paul is weg. Hij heeft toch een adres gekregen, vertelt Lot. Hij is de eerste. Lot weet niet waarheen hij gegaan is, maar ze is wel blij dat hij veilig ondergedoken zit. Het is een groot geheim dat we samen hebben, we kunnen er met niemand over praten. En op een dag zal òf Lot òf ik weg zijn, dat weten we allebei. We moeten onderduiken en anders . . . anders nemen de Duitsers ons mee, naar Polen, geloof ik, naar werkkampen, zeggen ze.

De zomer is om en het wordt najaar. Het is 's avonds al vroeg donker. We hebben vanavond voor het eerst gegeten met lamplicht aan. We zijn nog steeds niet ondergedoken. Oom is dikwijls ongeduldig; hij lijkt soms op een gekooide leeuw. Hij is bang, dat merk ik aan hem. Soms heeft hij woorden met tante. Hij verwijt haar dat ze zijn zin niet gedaan heeft. Dat kwam doordat we een brief van oom Maud kregen, die nu al bijna een half jaar weg is. Er stond niets bijzonders in, maar het was een bewijs dat zijn

vlucht geslaagd was. Dat prikkelde oom Daniël. „Wij hadden ook al lang in veiligheid kunnen zijn,” verwijt hij tante, „als jij me niet geremd had.”

Tante kan daar nooit tegen. „Niemand wist dat het zo zou gaan,” stotterde ze verdrietig en prompt kreeg ze weer één van haar huilbuien. Het is vervelend, maar er is zoveel vervelend, dat ik er maar niet te lang aan wil denken. Wel weet ik dat er gauw iets moet gebeuren.

„Er wordt toch voor ons gewerkt, Daniël?” vroeg tante nog.

„Er moet voor zoveel mensen gewerkt worden, we zijn de enige niet,” zei oom nors. Oom was altijd zo aardig, maar de laatste tijd dikwijls onredelijk. Hij is nerveus. Wie zou dat in de gegeven omstandigheden niet worden?

12 september 1942

We zaten aan tafel, tante, oom en ik, toen er gebeld werd. We schrokken een beetje, dat gebeurt tegenwoordig wel meer. We keken elkaar even aan; toen ging oom opendoen. Er werd gemompeld in de gang. Daarop kwam er een meneer binnen. Hij groette en begon dadelijk te praten.

„We hebben adressen voor u drieën,” zei hij.

„Goddank,” viel oom uit.

„Morgenavond wordt zij gehaald (hij wees naar mij). Zorg ervoor dat ze klaarstaat om zes uur. Een koffer met haar kleren kan mee. Hoe het verder verloopt, merkt ze wel. Een mevrouw zal u de helft van deze kaart overhandigen. U weet dan dat het in orde is. Vernietig alle belangrijke papieren, neem de grootste voorzichtigheid in acht. Het is uw belang en ook het onze, denk erom.”

„God zal u zegenen voor wat u voor ons doet,” zei tante bewogen. Ze was zichtbaar aangedaan.

De meneer weerde af en ging verder:

„Eerst het meisje, daarna u beiden, om dezelfde tijd een dag daarna . . .”

We mogen niet weten van elkaar waar we naar toe gaan, begreep ik. Het is triest, maar het veiligst.

Die meneer bleef niet lang. „Er is nog meer te doen,” zei hij.

Toen hij weg was zaten we elkaar aan te kijken. We verkeerden in hevige spanning en wisten niet wat te zeggen. Tante vond dat ik vroeg naar bed moest gaan, maar ik kan natuurlijk niet slapen. Daarom schrijf ik alles in mijn schrift. Mijn koffer stond al lang klaar op mijn kamer. Tante zal morgen de rest van mijn kleren erbij doen. Zal ik mijn schrift ertussen stoppen?

Nee, ik zal het tussen de band van mijn rok onder mijn trui doen, daar is het veiliger . . . Ik voel me of ik koorts heb, ik kan gewoon niet stilliggen. Het is spertijd, niemand mag 's avonds op straat. Het is overal verduisterd, zwart als de nacht. Morgenavond ben ik bij vreemde mensen. Ik huiver. Rillingen schieten door me heen en mijn potlood trilt in mijn hand. Er ketsen soldatenlaarzen op straat . . . Duitsers! . . . Bezetting! . . . Vliegtuigen ronken . . . Vervolging! . . . verraad! . . .

Ik schei uit met schrijven, want er komen alleen maar woorden, het is zo raar in mijn hoofd. Ik leg mijn schrift onder mijn kussen en ga proberen te slapen. Misschien lukt het toch . . .

Al twee weken ben ik nu bij mijnheer en mevrouw Stam in huis. Omdat ik vanmiddag voor het eerst alleen ben (tante Mien is naar een verjaardag), en dus veel tijd heb, ga ik in mijn schrift schrijven. Ik begin bij de bewuste avond.

Zoals afgesproken was, zat ik op tijd klaar voor vertrek. Om even zes uur werd er gebeld. Een aardige mevrouw kwam binnen en gaf de helft van de kaart. Ik had dadelijk vertrouwen in haar. „Staat Jetty klaar? Niets meer vergeten?” vroeg ze vriendelijk.

„Het is alles in orde,” zei oom. „Jetty, wees gehoorzaam aan de mensen die voor je gaan zorgen. Vergeet nooit wat zij voor je doen.”

„Duizendmaal bedankt, mevrouw,” snikte tante ontroerd.

We omhelsden elkaar zwijgend; we hadden al uren op dit spannend moment gewacht. Tante en oom waren hevig aangedaan en ik . . . ? Door een nevel van tranen liep ik het huis uit, een nieuwe wollen muts over mijn oren getrokken en zonder jodenster op mijn mantel. De mevrouw nam me mee, zij droeg de koffer, ik een tas. We liepen vlug naar een plein, waar een enorme vrachtwagen geparkeerd stond. Ik was mijn gevoelens nog niet meester en handelde automatisch. De chauffeur van die auto wachtte kennelijk op ons. Toen mevrouw tegen de deur van de wagen tikte, zei hij: „Hoge bomen?” „Veel wind,” antwoordde mevrouw. Daarop werd onmiddellijk de wagen geopend. Mijn bagage ging achterin en zelf werd ik op de voorbank tussen de chauffeur en mevrouw in gezet.

Onderweg werd niet veel gesproken. We denderden met een flinke vaart door de straten van Rotterdam naar de hoofdweg en reden voort door de donkere avond. Zoeklichten doorkliedden de donkere sterrenloze lucht op zoek naar vliegtuigen. „Als er maar geen luchtalarm komt,” zei ik tegen mevrouw.

„Niet bang zijn, Jetty,” zei ze, dicht bij mijn oor. Ik wilde niet bang zijn, natuurlijk niet, ik had al zoveel meegemaakt . . . Ik dacht aan Lot, die me morgen zou missen, aan tante en oom, aan mijn onbekende toekomst . . . Er was zoveel dat me in beslag nam.

We stopten voor een alleenstaand huis. Bijna meteen ging de voordeur open en kwamen we binnen in een donkere gang. Iemand duwde me vooruit naar de lichte kamer. Nu pas stelde mevrouw zich voor:

„Ik ben tante Mien en deze mijnheer is oom Karel, Jetty. We zijn nu thuis.”

„Welkom hier,” hoorde ik een prettige stem zeggen.

Toen kwam er ook nog een jongeman op mij af. „Ik heet Frits,” zei hij. Het was de zoon van deze vriendelijke mensen, een student, dat hoorde ik later pas.

Wat er door me heen ging kan ik niet beschrijven. Ik kon eerst haast geen woord uitbrengen. Ik kreeg thee met iets erbij en allen probeerden op hun manier me op mijn gemak te brengen.

Tante Mien liet me een aardig kamertje zien. Het had een raam aan de achterkant van het huis, dat natuurlijk verduisterd was volgens voorschrift. Het kamertje had een kast, waar ik al mijn kleren in kon opbergen, een ledikant, een tafel en een stoel en aan de wand een rekje met wat boeken van mevrouw.

Ik vond het knus en was er wel blij mee, al gaapte alles me nog wildvreemd aan. Tante . . .

„Zat je te schrijven?” vroeg ze toen ze binnenkwam en mijn verwarring merkte. Ik knikte, want ik wilde er niet om liegen.

„Toch geen brieven naar familie?”

„Nee tante, een . . . een dagboek, tenminste zo iets,” zei ik verlegen.

„O, dat is wel aardig,” vond tante direct. „Als je schriften nodig hebt, vraag je oom maar, je moet wàt doen. Alleen . . . berg het altijd secuur op, nooit laten slingeren, zul je?”

Ik beloofde het. Niemand is er nog ooit achter gekomen dat ik wel eens wat opschreef. Ik weet hier ook al een plek waar ik het goed verbergen kan; mijn geheimen gaan niemand wat aan.

Ik zit op mijn kamertje, want er is bezoek beneden.

We hebben afgesproken dat voorlopig niemand weten mag dat ik

hier ben. Oom en tante Stam vonden dat beter. Als er dus bezoek komt, ga ik naar boven. Ik lees wat of schrijf in mijn schrift. Er moet nog het een en ander geregeld worden. Oom Karel geeft les op een school. Hij zal mij ook bijwerken, heeft hij beloofd. Ik ben benieuwd wanneer we beginnen. Onderduiken valt me tegen. Je mag eigenlijk niets. Ik moet de hele dag binnen blijven. Ik begrijp wel waarom. Als je gesnapt wordt, is de hele familie erbij en zelf ga je naar Polen of naar een concentratiekamp.

Tante Mien is net een echte tante van me. Ze is vreselijk aardig. Ze had zelf ook graag een dochter gehad, zei ze laatst. Ik mag haar veel helpen in huis, maar ik mag nooit als er gebeld wordt opendoen en niet vlak voor de ramen komen. Ik moet me beslist schuilhouden, is me gezegd. Ik heb nooit goed gesnapt wat onderduiken precies betekende. Ik dacht weggaan naar een andere stad of ander dorp waar niemand je kende, maar het is veel ingrijpender. Vanmiddag heb ik een gesprek gehad met tante; ik ben nu eenmaal veel samen met haar. Ze vroeg me of ik het naar had gevonden dat ik een ster moest dragen en dat ik nergens meer mocht komen. Ik zei: „Nogal, ik heb nooit begrepen wat de bedoeling daarvan was.” „Kleine plagerijen, denk ik,” zei tante en voorzichtig polste ze verder, vroeg of ik eigenlijk wel goed wist wat er allemaal op het spel stond en wat onderduiken inhield. „Zegt u het me dan, alstublieft,” zei ik dringend.

Toen begon tante te vertellen. Nooit, zolang ik bij tante en oom Stam ben, zal ik overdag meer buiten mogen komen. Iedereen ziet dadelijk aan mij dat ik een jodin ben en ze zullen me verraden. Als dat gebeurt, ben ik erbij, maar ook de hele familie Stam natuurlijk. De Duitsers blijven de joden vervolgen, ze voeren hen weg en niemand weet precies wat er ginder, ver weg, met hen gebeurt. Ik moest dit weten, begrijp ik nu, om me nog eens

te doordringen van de ernstige gevolgen die een ontdekking van mijn verblijf hier zou hebben. Het was goed dat tante het me opnieuw zei en me op het hart drukte wat ik wèl en wat ik niet doen mag. Ik wou dat alle Duitsers dood waren, denk ik soms. Ik mag dat niet denken, ik weet het, maar ik haat ze, is dat niet te begrijpen? Tante zei dat ik niet haten mocht en ze vertelde iets uit de bijbel. In het Oude Testament staat: Oog om oog en tand om tand, dat is uit de wet van Mozes. Maar in het Nieuwe Testament staat, en dat heeft Jezus gezegd: Heb uw vijanden lief, doe wel degenen die u haten en bid voor degenen die u geweld aandoen . . .

Dat is me nogal wat. Ik geloof dat je dat moet leren . . . Ik denk dat tante best begrijpt dat ik het daar moeilijk mee heb.

Het is december, vroeg donker en guur en koud vaak.

Er is gebeld. Ik zat alweer verscholen ergens, want het was bezoek. Ik hoorde iemand met tante praten. 'k Wou dat ik erbij mocht zijn, dacht ik triest. Ik keek in de sombere winterse tuin, waar niets te beleven viel. Een paar kraaien vochten om een korst brood; dat was al levendigheid wat er was. Automatisch ging ik verder aan de grote puzzel die ik bezig was te leggen op een vierkant stuk board. Nooit wist ik immers hoelang mijn isolement zou duren en tante Mien had ervoor gezorgd dat ik mij in elk geval niet hoefde te vervelen . . .

Plotseling waren er vlugge voetstappen op de trap. Tante stond in mijn kamer. „Kom Jetty, er is bezoek voor jou,” zei ze.

Ik schrok. „Voor mij, wie dan?” Enkele mogelijkheden schoten door mijn hoofd: tante? oom? Ik wist het niet.

Achter tante kwam ik de huiskamer in, waar een mij totaal vreemd iemand zat. Ze stak haar hand uit en groette mij vriendelijk.

„Wel Jetty, hoe maak je het?” vroeg ze.

„Goed mevrouw,” zei ik overbluft en tegelijk nieuwsgierig.

„Ik heb een brief voor je. Dat vind je zeker wel fijn,” zei ze direct.

„Een brief? Voor mij?” zei ik niet begrijpend.

Ze knikte: „Hij is van je tante en oom, hier, lees maar.”

Ik griste de brief uit haar handen. De mijne beefden toen ik hem openmaakte en ik kreeg een kleur als vuur. Wat kon het mij schelen dat die mevrouw en tante elkaar veelbetekenend aankijken. Ik haalde de brief uit de enveloppe en las:

Lieve Jetty,

Wij maken het goed. Alles is geregeld en over ons hoeft je je niet bezorgd te maken. Hoe maakt onze lieve Jetty het? Wij denken veel aan je en verlangen iets van je te horen. Vraag of je terug mag schrijven en doe alle huisgenoten onze hartelijke groeten. Kussen voor jou,

tante en oom.

Hè, ik zuchtte verlicht. Goed nieuws gelukkig. Ik had over tante en oom ingezeten, wist ik. Wat was ik blij met dit levensteken.

„Mag ik terugschrijven?” vroeg ik meteen.

Het mocht, maar ik moest beloven dat ik er niets bijzonders zou inzetten. Geen namen of plaatsen, niets. Het moest een neutraal briefje zijn. Tante gaf mij een velletje papier en ik begon meteen te schrijven. Terwijl die mevrouw thee dronk, moest het af. Ik schreef:

Lieve tante en oom,

Ik was heel blij met uw brief. Ik maak het goed. Iedereen is erg aardig voor me. Frits kan piano spelen, leert het mij ook en ik krijg les van oom, leer talen enz. Het wordt hier gauw kerstfeest. Dat moet een mooi feest zijn, zegt tante. We branden dan ook kaarsjes, dat lijkt me leuk. Het mag maar een kort briefje zijn. Hartelijke groeten en heel veel liefs, uw

Jetty.

Ik gaf dit briefje aan de mevrouw. Ze las het en knikte; het was goed. Ze nam het briefje mee en ging weg. Ze beloofde mij nog wel eens terug te komen. Ik hoop het, want wat was ik onzinnig blij met die paar regels van mijn familie op het papier. Mijn hele dag was goed verder. Een sombere decemberdag, die voor mij blij werd. Er was iemand voor mij geweest, voor mij persoonlijk, dat vond ik geweldig.

Wat ik nu zo'n hele dag doe? Ja, afwassen in de keuken, groente schoonmaken, aardappelen schillen en stofzuigen. Dat doen tante en ik meestal 's morgens. Na de middag heb ik huiswerk, door de lessen die oom mij opgeeft, en soms borduur ik wel eens wat. Breien vind ik niet zo prettig en daarom doe ik dat nooit. Als Frits thuis is, geeft hij me pianoles, maar ik kan niet genoeg oefenen, want tante heeft er bezwaar tegen dat ik telkens overdag studeer. Overigens is tante een schat voor me. Ze vertelt wel eens een verhaal of iets uit haar jeugd en ze leert me ook enkele kerstversjes. Het zijn nu de donkere dagen voor Kerstmis. Binnen is het gezellig, maar ik hunker naar buiten, naar de koude wind en een regenbui op mijn gezicht. Ik heb een keer stilletjes op het balkon gestaan, zo maar in mijn trui, tot ik rilde van de kou. Lekker!

Vanavond heb ik zo iets fijns beleefd! Ik moet het dadelijk in mijn schrift schrijven. Frits kwam thuis. „Het is aardedonker buiten,” zei hij veelbetekenend. „Wat bedoel je daarmee?” vroeg tante. „Dat ik een eind met Jetty wil wandelen, dat kind moet er eens uit.” Ik verschoot van kleur, ja, dat wilde ik, maar of het mocht?

Ik wachtte gespannen op antwoord en tot mijn vreugde vond tante het goed. Ik werd goed ingepakt en samen gingen we op weg. We liepen een half uur door donkere straten, gewoon pratend met elkaar en toen keerden we weer terug naar huis. Ik geloof vast dat Frits me zo wel eens meer zal meenemen, of oom misschien, ik hoop het.

Ik mag nu elke dag een half uur mee naar buiten, altijd tussen zes en zeven. Dan is het het stilst op straat, want dan eten de mensen en 't is toch altijd donker op de weg. Ik kijk meestal naar de sterrenlucht, of de maan, en soms zie ik vliegtuigen heel hoog vliegen. De oorlog gaat nog altijd maar door. Oom en Frits hebben het er dikwijls over; dan luister ik maar en begrijp genoeg. En soms vraag ik wel eens wat als we lopen, zo onderweg, aan oom of Frits. Ze kiezen toch altijd de meest stille wegen.

Ik wil weten of de oorlog nog lang duren zal en wanneer het eindelijk weer eens vrede zal worden. Oom en Frits weten het natuurlijk ook niet; soms zijn ze optimistisch en soms pessimistisch. „Niemand kan voorspellen hoelang de oorlog duurt,” zegt oom. Maar Frits praat anders. „We hakken ze toch in de pan,” zegt hij overtuigd. „V is victorie; wie het laatst lacht, lacht het best.”

Als Frits zo praat geniet ik, want dan weet ik weer dat ik eens vrij zal zijn, net als vroeger.

We hebben vanavond een wandeling naar de rivier gemaakt,

Frits en ik. We stonden even bij het brede water. Er is weinig vertier tegenwoordig, omdat de scheepvaart voor een deel stilligt. Och, er is niets meer gewoon. De rode seinlichten brandden en juist terwijl we daar stonden, brak de maan door de wolken. Het was een enig gezicht op het water. Het plaatsje is me verder nog vreemd. Ik ben een keer langs de kerk geweest en het stadhuis, maar het was zo donker dat je alleen de vormen maar zien kon. We moeten altijd voorzichtig zijn voor soldaten of N.S.B.'ers.

„Is de kerk zo iets als een synagoge?” vroeg ik tante op een middag.

„Ja, het zijn allebei huizen van God,” antwoordde tante. „Alleen de dienst is heel anders.”

Ik knikte en dacht even na.

„Ging je wel eens met je ouders op sabbat naar de synagoge?” vroeg tante opeens.

„De laatste jaren niet, vroeger wel, ik kan er me nog wel iets van herinneren. Vader zei dat hij geen tijd meer had. We hadden een drukke zaak in het centrum en verkochten sieraden en snuisterijen. De winkel kon je op sabbat niet sluiten, meende vader.”

„Waren je ouders dan niet gelovig meer?”

„O jawel, moeder tenminste zeker. Ze leerde ons van de aartsvaders en de profeten en vertelde ook van de Messias, die eens komen moest om het volk Israël te bevrijden. Ik vond het een moeilijk verhaal.”

„De Messias is al gekomen, Jetty,” zei tante met nadruk.

Ik keek haar verwonderd aan. Zij begon te vertellen wat ze me al meer verteld had en ik niet begreep. . . Het werd me nu wat duidelijker: het kindje Jezus dat geboren is in Bethlehem in een stal, dat was de zoon van God, de Messias. Ik snapte niet waarom vader en moeder en tante en oom het nooit begrepen hadden als

het zo eenvoudig was. Ik wil het wel geloven, maar tante moet me er toch nog veel meer van vertellen.

„Zou je mee naar de kerk willen, Jetty?” vroeg tante de dag daarop.

Ik keek verrast. „Kan dat dan, tante?” vroeg ik.

„Voor één keer, ja, oom vindt het ook goed. We moeten het er met kerstfeest maar eens op wagen.”

Ik mag dus met kerstfeest mee naar de kerk, dat vind ik geweldig. Dan zal ik weer eens een keer gewoon tussen de mensen en kinderen zitten, dat is fijn, alleen . . . als tante er maar geen gevaar mee loopt . . . Tante of oom of ik . . . Dat maakt me een beetje bang.

Oom heeft vanmiddag in het centrum, op weg naar zijn school, een kerstboom besteld.

Hij werd in de loop van de middag thuisgebracht. Dat vond ik enig! Het was een fijne afleiding voor mij, want van een klein wandelingetje kon niets komen vandaag. Al de hele dag druiste het water rond het huis, het regende dat het goot!

En toen was daar opeens die boom! Hij rook zo heerlijk fris naar de dennenbossen. Er kwam opeens iets blij's in huis. Tante beloofde dat wij hem samen zouden gaan versieren. Ze ging naar boven en zocht in een kast naar een doos met spullen. Toen ze hem gevonden had, gaf ze hem aan mij. Ik mocht alles wat erin zat bekijken. Het was een heleboel. Ballen in kleuren, zilveren figuren, engelenhaar, klokjes . . . Ik was er erg verrukt van.

We versierden na het eten samen de boom en we waren er een hele tijd mee bezig. Het was laat voordat ik het wist. Dikwijls schrijf ik dan toch nog even wat op voor ik slapen ga. Later, als ik weer vrij ben, kan ik het lezen.

Al een paar maal zijn oom Karel en tante Mien ergens uitgenodigd om kerstfeest te komen vieren bij kennissen. Ze gaan niet. Ik weet dat ze dat voor mij doen en dat vind ik heel lief van hen. Of Frits met de kerstdagen thuis is, is nog niet zeker.

Tante Mien heeft zorgen om hem. Ze gelooft dat hij in een geheime organisatie zit. Dat vertelt ze aan oom, maar die lacht haar uit. Ik denk om haar gerust te stellen.

„Omdat onze jongen meer van huis is dan vroeger?” zegt hij.
„De jongen is volwassen, maak je geen kopzorgen, moeder. De vogel vliegt het nest uit!”

Tante haalt haar schouders op en soms denk ik dat oom alleen zulke dingen zegt om haar te kalmeren. Ik geloof dat iedereen op de wereld ergens angst om heeft. Ik weet dat ik zulke dingen niet moest denken, maar het komt allemaal door de oorlog.

Vandaag bleef er een Duitse soldaat een poos voor ons raam staan. Tante deed een boodschap, ze was net weg. Ik schrok toch zo! Mijn hart bonsde wild en ik bleef stijf tegen de muur van de kamer staan staren en kijken tot hij doorliep.

Ik heb maar niets gezegd tegen tante toen ze terugkwam. Maar ik was verder de hele avond abnormaal stil.

Het wàs vast natuurlijk toevallig!

We zaten aan tafel vanmiddag toen tante opeens haar vork neergooide. We schrokken ervan. „Er zijn weer jongens van hun bed gelicht,” zei ze angstig, „beschuldigd van sabotage. Weten jullie daar iets van?”

Natuurlijk wisten ze het, ik zag het aan hun gezicht.

„Hoe weet u dat?” vroeg Frits.

„'t Gaat als een lopend vuurtje.”

„Ja, ik hoorde het ook,” gaf oom toe.

„Jij hebt er toch niets mee te maken, Frits?” vroeg tante dringend.

„Welnee, u denkt geloof ik dat het verzet om mij draait, kom nou!”

„Ben je lid van een geheime organisatie, Frits?” vroeg oom.

„Ik zou geen rustig ogenblik meer hebben, jongen,” zei tante gejaagd.

Frits keek op zijn bord alsof hij zocht naar een geschikt antwoord. Toen keek hij tante rustig aan, terwijl hij sprak.

„Maakt u zich toch niet zo bezorgd, moeder. „’t Is plicht dat ied’re jongen”, en: „Voor koningin en vaderland”, zongen we altijd. Nu er kerels zijn die zich geven, knijpen jullie hem als een dief. Er zullen offers gebracht moeten worden voor die onafhankelijkheid, geloof dat! Maar kop op, eens komt er een eind aan, die oorlog duurt niet eeuwig.”

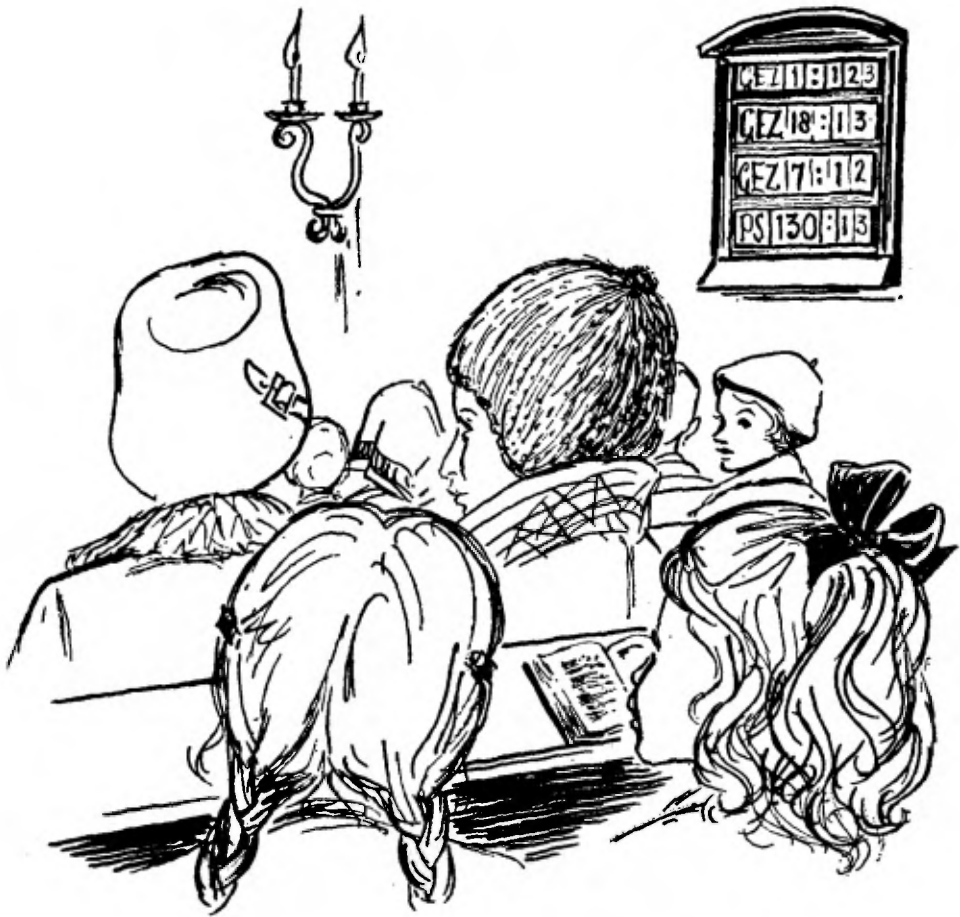
„Jij bent onze enige zoon, Frits,” fluisterde tante.

„Kom moeder, niet zo zwaartillend alstublieft. De oorlog winnen we eens en aan Hitler’s macht komt een einde, dat staat vast.”

„Daar zijn we het alle drie gloeiend over eens,” bevestigde oom Karel. „Het kan kort of lang duren, maar hij gaat eraan.”

Liever vandaag dan morgen, dacht ik, toen ik dat hoorde. Ik houd van tante Mien, ik kan begrijpen dat ze bezorgd is voor Frits, want ik weet zeker dat hij aan acties meedoet. Ik heb het gemerkt aan zijn gezicht, aan zijn antwoord. . . „God, bewaar hem,” bid ik zacht. „Laat hij niet roekeloos zijn.”

Vandaag was het eerste kerstdag. Vanmorgen waren we allemaal vroeg op. Tante had gezellig de tafel gedekt, ze had ook nog een paar kaarsen. We ontbeten rustig met zijn vieren. Oom las uit de bijbel het kerstverhaal en daarna gingen ze naar de kerk. Ik bleef alleen thuis. Er was afgesproken dat ik naar de middagdienst mocht. Terwijl ze weg waren, kookte ik water om koffie te zetten van pitto, dat is een surrogaat. Smaakt wel goed, vindt tante.

Het was gezellig toen ze terugkwamen. Tante had iets van een koek gebakken. Hij smaakte wel lekker en er was ook bij het eten een extra stukje vlees.

Met spanning wachtte ik op mijn bezoek aan de kerk. Vroeger was er avonddienst, nu, omdat je geen licht uitstralen mag en de kerk niet verduisterd kon worden, 's middags. Ik ging met tante.

Ze had mijn haar, dat hard gegroeid is de laatste tijd, onder mijn wollen muts verstopt en zo mocht ik mee.

Ik was zenuwachtig toen ik naast haar liep en mee de kerk binnenging. Er waren mensen die tante groetten en verwonderd naar me keken. Ik probeerde er niet op te letten. In de kerk keek ik rond. Er waren prachtige gebrandschilderde ramen en kronen met elektrische kaarsen erop. Jammer dat ze niet brandden. Er was ook een mooie preekstoel. Het orgel speelde kerstliederen. Tante kende ze allemaal, ik niet, maar ik vond het fijn om te luisteren.

Toen kwam er een dominee binnen. Hij droeg een zwarte toga, net als de rechters voor de rechtbank. Hij ging bidden en spreken over Maria en Jozef en het kindje Jezus. Gelukkig dat tante me er al zoveel van verteld had, daarom begreep ik het een beetje.

Er zong ook een kinderkoor, dat vond ik prachtig. Van engeltjes die door het luchtruim zweven . . . en gloria . . . Het leek een droom, zó vlug was het om.

Oom deed dadelijk de voordeur open. „Nog veel bekijks gehad?” vroeg hij fluisterend aan tante. „Nogal,” zei tante vaag.

„Het was een logeetje,” zei oom beslist. „Niemand krijgt haar te zien hier in huis.”

Ik voelde me veilig na deze woorden. Oom en tante zullen over me waken . . . en bovenal . . . God.

Tweede kerstdag was Frits weg. Ik merkte dat vooral tante dat niet prettig vond. „Wist ik maar waar hij was,” zei ze telkens. Het wierp een schaduw over deze dag. Tante was pas helemaal gelukkig toen ze Frits de sleutel in het slot hoorde steken. Maar toen was het al avond. Frits kreeg meteen thee die echt was en door tante voor bijzondere gelegenheden bewaard wordt. Toen werd de tweede dag tot slot ook goed, gelukkig. Ik mocht langer

opblijven en we zongen nog wat. Ik vond het kerstfeest een mooi feest; ik zal er zeker lang aan denken. Aan mooie dingen denken is fijn, het andere probeer ik weg te duwen.

Hoelang is het alweer geleden dat we nieuwjaar hadden? Ach, wat doet het er eigenlijk toe. Het beste is maar niet op de kalender te kijken. Er verandert nog steeds niets, de oorlog duurt voort en de Duitsers zijn nòg steeds de baas. Ik ben blij dat we Radio Oranje kunnen beluisteren uit Londen. Oom heeft natuurlijk zijn toestel niet ingeleverd. Hij heeft ergens een oud ding opgescharreld en dat weggebracht. Een klucht gewoon! Ooms goede radiotoestel staat weggestopt in de kelder, achter wat jutezakken met een kist aardappelen en peen ervoor. We zitten met z'n allen vaak op het trapje naar de uitzendingen te luisteren. Mijn hart begint gewoon sneller te kloppen als de omroeper zegt: „Hier is Radio Oranje, de stem van vrij Nederland.” Je weet dan weer eens dat er niet stilgezeten wordt. O, als ik een jongen was . . . Ach, dan was ik een jood en dan kon ik toch niets doen.

Ik kon wel weer eens wat in mijn schrift schrijven, want ik verveel me gruwelijk. Tante is er op uit, dat gebeurt wel meer en soms blijft ze flink lang weg. Voor levensmiddelen moet ze dikwijls in de rij staan. Er is weinig en je moet steeds maken dat je erbij komt. Soms gaat ze ook de boer op om wat groente of melk te bemachtigen. Ze is dolblij als het gelukt en ze wat heeft gekregen. Er staan ook nog controleurs op de wegen, meestal N.S.B.'ers. Die houden de mensen aan en onderzoeken wat ze bij zich hebben. Ze nemen etenswaren in beslag omdat die zogenaamd aan de distributie onttrokken worden. Maar dat is niet waar, want het meeste gaat naar de Duitsers en naar Duitsland. Tante is tweemaal aangehouden. Eén keer was ze een zak aard-

appelen kwijt en de tweede keer een paar flessen melk. Tante vond het natuurlijk erg jammer, maar ze ging tòch weer. Ze laat zich niet ontmoedigen. Ondertussen zit ik hier, nutteloos.

Ik verveel me gruwelijk, zit soms gewoon op mijn nagels te bijten. 'k Heb ook veel te veel tijd om te denken . . . Wat is het leven waard als je gekooïd bent en elke dag bedreigd wordt met de dood? Denk maar niet dat ik overdrijf. Ik ben soms erg zwartgallig. Dan denk ik aan thuis, aan vroeger. We hadden zo'n gezellig gezin en Rosa, mijn jongste zusje, zou nu al tien jaar geweest zijn . . .

Ik hou maar op met schrijven.

Lente! De tuin begint wat te laten zien aan groen en bloemen. Oom werkt er graag in. Ik wou dat ik dat ook mocht doen. Wandelen is er niet meer bij, het is te lang dag. Oom en tante zijn nog voorzichtiger geworden, want er zijn meer Duitsers gearriveerd. Bij een boer, dicht bij ons, brengen ze afweergeschut in stelling, zegt oom. Er is rondom ons meer aktiviteit.

Dat oom en tante geen risico nemen, kan ik begrijpen, maar voor mij is het afschuwelijk. Ik mag dat niet schrijven, want ze zijn veel te goed voor mij. Ik hoop dat ze het me vergeven als ik soms heel sikkeneurig ben, en stroef en onaardig. Ik doe toch echt mijn best. Tante houdt mijn haar de laatste tijd kort. Ze heeft er wel eens over gedacht om het te blonderen. Het kan me allemaal niets schelen, ze doet maar.

Er is weer eens luchtalarm en dat afweergeschut bij ons blaft mee. Men praat hier over nieuwe wapens, iets van V I, of V II, weet ik het!

Een paar weken terug ontving ik nog eens een briefje. Ik was toen net vijftien jaar geworden. Het werd weer gebracht, maar ik

geloof niet dat ik erop rekenen hoef er nog meer te krijgen. Het is tè gevaarlijk, zei die mevrouw. Nu ja, ik weet dat oom en tante nog leven en daar ben ik blij om, want je hoort dikwijls van razzia's en jacht op onderduikers en de strijd spitst zich toe. Als we nu eens voor de winter vrij waren! Men praat over een invasie van de geallieerden . . . Er komt vast wat, je voelt dat er iets gebeuren gaat.

Opwindend zijn de radiouitzendingen vaak. Oom zet de radio heel zacht aan, we moeten luisteren. Ik heb nu een schuilplaats gekregen. In geval van nood moet ik daarin kruipen. 't Is een ruimte tussen twee kasten, helemaal onzichtbaar van buiten. Ik hoop dat ik er nooit in hoef.

Wat ben ik geschrokken vannacht. Ik moest even naar de W.C., ik had last van dysenterie (komt door de slechte voeding). Toen ik daar zat, hoorde ik iets in de tuin, 'k weet het zeker. Ik luisterde gespannen. 't Was de stem van Frits, die ik hoorde, dat zweer ik. Hij praatte met nog iemand en toen slopen ze weg in de nacht. Met wijd open ogen en hevig gespannen heb ik op mijn bed liggen luisteren of ik hem terug hoorde komen . . . Toen ben ik weer in slaap gevallen. Vanmorgen zat hij gewoon aan het ontbijt. Ik kon mijn ogen niet geloven en vroeg mezelf af of ik het soms gedroomd had. Ik staarde hem idioot aan. „Wat zie je aan me, Jetty?” vroeg hij lachend. Ik draaide vlug mijn hoofd naar een andere kant en wist niets te antwoorden . . .

Het komt omdat ik aan de achterkant van het huis slaap, dat ik het ontdekt heb. Oom en tante slapen aan de voorkant. Ik zal niets laten merken, aan niemand, maar ik vind het opwindend en angstig. Waarom gaat Frits altijd 's nachts weg? Overdag is hij dikwijls thuis. Ik snap niets van dat verzet en ik denk vaak: als

tante het wist! Frits heeft een kamer naast de mijne, met een balkon. Hij is in een wip buiten, ik heb het zelf gehoord op een nacht. Soms gaat hij ècht weg. Nu heb ik weer een geheim, het staat in mijn schrift . . . Ik stop het de laatste tijd onder een losse plank in de vloer van mijn kast. Het kan alles verraden . . . Zwart op wit, dat is gevaarlijk, ik word bang van dit schrift. Zal ik het verscheuren? Nee, ik stop het wel weg, onder de vloer van de kast, en het vloerzeil spijker ik vast. Later haal ik het weer te voorschijn, 't is toch bijna vol. Oom geeft me wel een nieuw.

4. *Een nieuw schrift van Jetty*

Het is maanden geleden dat ik iets opschreef. Mijn oude schrift ligt veilig, ik begin aan een nieuw. Ik heb zoveel te vertellen, dat ik dit schrift wel achter elkaar vol zou kunnen schrijven.

Er is een dolle dinsdag geweest in september. Toen dacht iedereen dat de invasie begon, en de N.S.B.'ers vluchtten weg. Wat waren ze bang! Gek is dat. Als je voor een goede zaak strijdt, hoef je toch niet bang te zijn! Kun je zien dat ze zelf wel weten dat ze hun land verraden. Enfin, de invasie ging jammer genoeg nog niet door. We knijpen hem voor de komende winter.

De spoorwegmannen staken. Alle mensen zitten er belabberd voor. Eten krijgen we haast niet meer. Het gaat ernaar uit zien dat Nederland verhongerd zal zijn als de overwinning komt. Want dat de overwinning komt, daar zijn we rotsvast van overtuigd. Frits schooiert nog wel eens wat bonen of erwten op en laatst een klein zakje tarwe. Je kunt het achter mekaar opeten, zei tante, maar dat is niet verstandig. Ze distribueert het en geeft ons elke dag wat. Brandstof hebben we ook haast niet. Er is geen licht en geen gas, het ziet er alles even somber uit.

We gaan elke avond vroeg naar bed en overdag lopen we extra dik gekleed voor de kou. Oom zaagt alles wat los en vast zit tot brandhout. Laatst kwam hij met een knuppel van een boom thuis; die had hij meegesleept ergens vandaan. Hij zaagde er onmiddellijk blokken van. Oom gaat ook dikwijls bij de rivier kijken of er drijf hout is. Het is wel nat, maar we drogen het en dan kan tante

weer koken en we hebben iets warmte.

Mijn kleren worden me krap. Gelukkig dat ik wat van mijn nichtje gekregen heb. Dat was me toen te groot, omdat zij ouder is dan ik, maar nu komt het goed van pas. Ik denk dikwijls aan mijn familie, oom en tante uit Gouda en mijn ooms en tantes uit Rotterdam, mijn nichtjes en neefjes . . . Alleen oom Maud, daar hoef ik niet bezorgd over te zijn, die is overgestoken naar Engeland, de handige gabber, zou vader zeggen. Ik kan zo hevig verlangen naar het einde van de oorlog. Ik had nooit kunnen denken dat ik zo lang ondergedoken zou zijn! Ik leef als een mol, zit dikwijls alleen op mijn kamertje en staar in de tuin, tot ik soms opgeschrikt word door luchtalarm.

Tante en oom zijn de laatste tijd erg stil. Ze zien er niet zo best uit. Oom heeft niets te roken en kauwt van verveling vaak op zijn tong. Het is alles misère. Het kàn niet lang meer duren.

We kunnen niet meer naar Radio Oranje luisteren, want we hebben geen stroom. Jammer. Maar oom krijgt wel eens clandestiene krantjes, zo blijven we toch op de hoogte. En nu gaat het nog zo hevig winteren ook; het heeft vannacht knap gevoren. Mijn vingers zijn stijf van de kou. Ik moet nu overdag schrijven, want 's avonds is het pikkedonker op mijn kamertje. We hebben in de huiskamer een accu staan. Er brandt een fietslampje op, het lijkt net een sterretje als je erin kijkt. De accu moet wel eens gevuld worden. Daar zorgt Frits voor, die heeft een adres. Oom werkt op het distributiekantoor. Hij kan zijn school niet meer bereiken nu de spoorwegen staken. Zo is alles aan het veranderen, maar beter wordt het er niet op.

Er is een flink pak sneeuw gevallen en elke nacht vriest het be-

hoorlijk. We konden nu beter een zachte winter hebben, maar we hebben het niet voor het zeggen. Buiten spelen kinderen met sleeën. Ik wou dat ik er ook uit mocht, sneeuwballen gooien, baantje glijden, het lijkt me het verrukkelijkste wat er is. Maar ik mag alleen door de gordijnen naar buiten kijken. Als het helemaal donker is, ga ik wel eens even in de tuin. Ik lijk wel een oude juffrouw.

En altijd maar weer moeten er mensen voor de Duitsers werken. Oom is te oud, maar Frits is maar net de dans ontsprongen door enkele keren weg te kruipen. Ze pikten een keer zo maar de jongens van straat op. Toen is Frits in een kerk gekropen en plat op de grond onder een bank gaan liggen . . .

„Ik naar Moffrika? Nooit!” zei hij heftig toen hij thuiskwam. Tante Mien was gek van blijdschap toen ze hem zag.

We konden een beetje olie krijgen op de bon. Tante is weg om het te halen. Ik verwacht haar niet gauw terug. Ze moet lopen, want een fiets heeft ze niet meer, de banden zijn versleten. En dan nog dikwijls in een rij staan ook; ze zal heus wel een tijd wegblijven. Ik kom wel eens in de verleiding om naar buiten te gaan als tante weg is, maar altijd heb ik nog weerstand kunnen bieden. Vanmiddag is het verlangen abnormaal groot. Ik word geloof ik ziek van heimwee, alle lust om me bezig te houden vergaat me soms, ik staar maar in de koude witte wereld . . .

Op dat moment gebeurde het. Er stopte een auto voor de deur! Een legerauto! Moet die hier zijn? dacht ik. Ik deinsde verschrikt achteruit, zag dat soldaten eruit sprongen en op de voordeur toe kwamen, ze rukten aan de bel. Ik wist geen raad, sidderde over mijn gehele lichaam. Als een kat sloop ik naar boven en ging in mijn schuilplaats zitten, de ruimte tussen de twee kasten. Ik han-

delde snel en secuur, terwijl beneden de Duitsers op de deuren bomsden.

„Offen!” werd er gecommandeerd.

Nooit! dacht ik, terwijl ik doodsbenauwd in de kast zat. Ik dacht aan alles wat ik gehoord had: concentratiekampen, vernietigings-lagers en weet ik wat al meer me door mijn hoofd vloog.

Beneden liepen soldaten om het huis. Was de achterdeur op slot? O God, ik wist het niet, ik bad dat het waar mocht zijn . . .

Toen hoorde ik het rinkelen van glas. Ik was ellendig van angst. Ik dacht dat mijn hart uit mijn lichaam sprong . . .

Opeens hoorde ik een motor aanslaan, ze reden weg, het werd weer stil om het huis. Ik huilde woest . . .

Na een poos kwam ik voorzichtig te voorschijn, stijf van de kou.

In de keuken was een ruit stukgeslagen, de ijzige koude wind woei er onbelemmerd door.

Tante kwam nerveus aanstormen. Onderweg hadden mensen haar verteld wat er gebeurd was: Duitsers voor haar huis, verschrikkelijk!

Ik vloog haar om de hals, totaal overstuur en vertelde wat er gebeurd was. Ze zag de gebroken ruit en wist alles.

„Je hebt er verstandig aan gedaan om weg te kruipen,” zei ze.

Natuurlijk, dat moest, dat begreep ik toch wel, maar er besloop mij een nieuwe angst: Zou ik nu weg moeten? Zouden tante en oom mij nu niet langer willen houden? Zou ik ontdekt zijn, of verraden door iemand? Ik vroeg het meteen, maar tante stelde mij gerust. „Nee Jetty, jij blijft hier, je hebt een schuilplaats, ik geloof niet dat ze je daar vinden zullen en misschien, laten we het hopen, komen ze niet meer terug.” Tante keek ernstig maar beslist. Ze stopte me in bed met een warme kruik.

Wat later kwamen oom en Frits thuis. Ik zat ook weer in de huis-

kamer en luisterde naar de gesprekken.

„Wat komen die Duitsers hier doen?” zei oom. „Huiszoeking misschien of is het uitgelekt van Jetty?”

„Hoe kan dat nou,” zei tante.

„We kunnen haar een paar dagen bij vertrouwde kennissen brengen,” opperde oom voorzichtig.

„Niet nodig,” zei Frits beslist, „ze komen voor mij!”

„Jongen toch,” zei tante dodelijk verschrikt. Haar gezicht werd heel bleek.

Oom sprong op of hij gestoken was. „Wat heb je gedaan, Frits, waar ben je bij betrokken?” fluisterde hij.

„Wapens . . . Eén van de jongens is gepakt vannacht, heeft misschien namen genoemd, enfin, daar zal het wel mee in verband staan. Ik ga er meteen vandoor, duik onder! Geen zorg om mij, ik heb een adres, probeer Jetty uit hun vuisten te houden. Nou, ik ga!”

Hij vloog naar boven, pakte enkele dingen en zakte langs de veranda, zoals hij meer gedaan had, de donkere avond in. Oom en tante waren een moment verslagen, ze konden niet geloven dat Frits . . . hun Frits . . .

„Toch ben ik trots op hem,” zei oom eindelijk.

Tante knikte alleen; ze zat met gevouwen handen . . .

Wat later aten we een boterham. We voelden ons alle drie bedreigd. Geheimzinnig zoefde de wind om het huis. Er was een stilte die niets goeds beloofde.

De nacht die volgde werd een verschrikkelijke nacht.

De Duitsers wilden Frits van zijn bed lichten. Opeens waren ze er; een ruk aan de bel en een ongeduldig bonzen op de deur ging aan hun binnenkomen vooraf. Oom ging opendoen en tante stopte mij in de lege ruimte. Zelf ging ze op mijn bed liggen.

„We komen je zoon arresteren,” snauwde een kerel tegen oom.

„Die is er niet,” zei oom.

„We zullen zien,” zei de Duitser. Hij duwde oom op zij en kwam de trap op. Ze waren met z'n vieren, vertelde oom later. Ze liepen de kamers in, gooiden de kasten open, graaiden overal tussen, sleurden koffers op zij zonder iets te vinden. Ik hoorde hun adem vlak bij me en was één brok angst, ontdekt te worden. Op de kamer van Frits gingen ze vreselijk te keer. Ze haalden het onbeslapen bed overhoop, smeten met boeken en rukten er zelfs enkele uit de band. Eén van hen stak een degen in de muur van de wandkast. Ze wierpen de balkondeuren open en wezen naar buiten.

„Waar is uw zoon?” bulderden ze oom toe.

„Weet ik zelf niet,” probeerde oom onverschillig te zeggen.

Eén duwde hem een vuist onder de neus. „Zeg op wat je weet, of we zullen het je leren,” dreigde hij.

Oom antwoordde niet, keek de kerel alleen maar aan. Daarop keerde hij zich om en ging naar beneden. Ook daar vonden ze het nodig een grote ravage te maken door alles van zijn plaats te sleuren. Toen gingen ze mopperend weg, het huis weer in totale duisternis achterlatend.

Pas toen we zeker wisten dat ze vertrokken waren, kwam ik uit mijn schuilplaats te voorschijn.

Tante en ik huilden, oom niet. Hij keek verbeterd en mompelde: „De schoften.” Meer niet.

Sinds Frits weg is, is het in huis nog stiller geworden. Er gebeurt niets bijzonders, de avonduitstapjes zijn al lang afgelopen. Maar de spanning over de afloop van de oorlog neemt steeds toe. Oom legt vaak de kaart op tafel; hij wijst mij hoe de geallieerden optrekken. Met een rode streep volgt hij hun offensief en hun vor-

deringen. Ik vind het geweldig. Ik weet alles van de oorlog. De Duitsers hebben een deel van ons land onder water gezet en er palen ingeslagen om te verhinderen dat vliegtuigen kunnen landen, maar ze houden het leger van onze bondgenoten niet tegen, o nee. Er zijn teleurstellingen geweest, de slag bij Arnhem, waar een taaie, volhardende strijd werd gevoerd en de troepen wegens gebrek aan voedsel verzwakten. Het was een klap voor iedereen. Maar we wisten dat onze vrienden zich tot het uiterste verdedigd hadden en vele makkers hadden zien sneuvelen voor onze vrijheid.

Het zuiden van ons land is al bevrijd, dat is een feit en dat verheugt ons weer, al hebben we een vreselijke winter te doorworstelen. Heel het westen van ons land is immers geïsoleerd en de Duitsers eisen het voedsel op dat er is. Eerst zij, dan wij. Net genoeg om nog niet dood te gaan, is hun opvatting blijkbaar.

Tante Mien teert op het beetje voorraad dat ze nog heeft en dat Frits bij beetjes binnengebracht heeft. De aardappelen worden geteld, het brood dun gesneden, we vermageren alle drie, maar zijn gelukkig nog gezond. „Dat God toch gauw uitkomst geeft,” zucht tante vaak.

Soms ben ik nog wel eens bang dat de Duitsers terug zullen komen. Ik schrik dikwijls van een ongewoon geluid, vooral als ik alleen thuis ben, maar oom en tante gaan de laatste weken weinig weg. Het is overal misère en ellende, zeggen ze. En dat is waar. Het jaar 1944 is ten einde en we zijn aan 1945 begonnen. Zal dit het vredesjaar worden? Stellig! We rekenen erop en hopen de vrede te beleven. Alleen die gedachte geeft de mensen moed om vol te houden en door te zetten!

We hebben gisteravond een bijzondere avond gehad. Het was al

na achten en spertijd, niemand op straat en toch werd er gebeld . . .

Hoe kon dat nou? We keken elkaar gespannen aan, maar oom moest opendoen! Tante en ik luisterden, ik boven aan de trap om bij onraad direct in m'n schuilplaats te kruipen. Maar er werd alleen gefluisterd, er was gestommel in de gang, en toen hoorden we dat het Frits was.

„Moeder, Jetty, hallo,” groette hij. Hartelijk omhelsde hij oom en tante. „Ik kon het niet langer uithouden,” zei hij.

„Wat een verrassing,” lachte tante blij.

„Jullie zitten zeker te blaffen van de honger!” zei Frits. „Dat moet wel, want zoveel hadden jullie niet. Nou, hier is wat, moeder.” Hij zette een zak voor haar op de grond. „Er zit tarwe in, wat spek enzovoorts, u kijkt maar, mamaatje.”

„Frits, wat fijn, ik ben er blij mee, het is heerlijk. Maar het belangrijkste is dat ik jou weer eens zie, jongen.”

„'t Is alles okee, moeder, ik maak het best.”

„Waar kom je opeens vandaan?” vroeg oom.

„Dat ga ik u niet vertellen,” lachte Frits. „Maar ik was hier in de buurt en dus nam ik de gelegenheid waar.”

Tante Mien schudde haar hoofd. „Je houdt van verrassingen,” zei ze.

Ze zette gauw een kopje koffiesurrogaat en bij het licht van een kaars bakte ze een tarwekoek in de koekepan. Hij smaakte heerlijk!

We zaten rond het kleine potkachtje en gingen die avond niet vroeg naar bed. Frits vertelde en wij luisterden. We hoorden van de hongertochten die vele mensen uit het westen van ons land maakten naar Overijssel en van de vreselijke tonelen die zich op de weg afspeelden. Er waren mensen die onderweg bezweken van de honger, totaal ondervoed en uitgeput.

Tante Mien had het weer te kwaad, zag ik en Frits merkte het ook. Daarom begon hij gauw over zichzelf. „Ik heb het best,” zei hij. „De boer bij wie ik ondergedoken zit, heeft nog wel wat. Ik moest dikwijls aan u denken. De boer gaf mij graag wat voor u mee.”

„Er zijn goede mensen genoeg in ons land. Zo worden er nog velen geholpen,” zei oom.

„En daar we een karweitje in de buurt hebben en ik, gezien mijn terreinkennis hier, van de partij moest zijn, kon ik het u aanreiken,” vervolgde Frits zijn verhaal.

„Moet je al gauw weg, Frits?” vroeg ik schuchter.

Hij knikte peinzend.

„Wanneer? Hoe laat bedoel ik?” vroeg tante.

„Middernacht . . . Ik word ergens opgewacht, m'n kameraden rekenen op me en ik moet m'n plicht doen.” Zijn gezicht stond ernstig en strak.

„Zul je voorzichtig blijven, Frits?” fluisterde tante.

„De Duitsers zijn fel,” zei oom. „Razzia's aan de orde van de dag. Probeer uit hun handen te blijven, jongen.”

„Ik ken hun manieren, vader en ik onderschat hen niet, wees daar gerust op,” antwoordde hij vast.

We spraken niet veel meer; zaten rustig bij elkaar. Het werd kil in de kamer, maar niemand wilde naar bed gaan. Ook de kaars was na een tijd opgebrand. Oom schoof de overgordijnen open; toen viel het maanlicht naar binnen. Het was buiten doodstil . . .

„Hoor . . .” zei Frits opeens.

„Vliegtuigen,” zei oom.

„Onze bondgenoten,” bevestigde Frits.

Hij had geen rust meer, 't liep tegen twaalven . . .

„Als ik in de buurt ben, kom ik nog eens langs, mensen.”

„Maar niet met gevaar voor je leven, Frits, dat wil ik niet,” zei

tante zacht maar beslist.

We eten 's morgens twee dunne boterhammetjes, 's middags een afgepast prakje en 's avonds gaarkeukensoep, met als het lijden kan nog een sneetje brood. Die boterham hebben we te danken aan de tarwe die Frits meegebracht heeft. We eten nog vorstelijk vergeleken bij duizenden andere mensen. Maar het is nog veel te weinig; ik heb dikwijls honger en voel me slap. Maar erover klagen doe ik niet, want oom Karel en tante Mien hebben zelf ook niet meer. We delen gelijk op. Dat de mensen honger lijden merken we aan het bedelen langs de huizen. Grote mensen en kinderen vragen om een restje eten, of om één aardappel, of een boterham. Tante vindt het erg dat ze telkens nee moet zeggen. Hoe zou ze al die mensen kunnen helpen, ze heeft het zelf niet. Ik zie dat ze er last van heeft.

Vandaag werd het tante te machtig. Er was weer gebeld. Zonder iets te zeggen pakte ze haar boterham van de tafel. Even later was ze weer terug.

„Wat heb je gedaan?” vroeg oom een beetje boos.

„Ach Karel,” zei tante zacht, „praat er maar niet over.”

„Je hebt je boterham weggegeven! Hoe kun je geven als je zelf niet hebt. Ik wil dat niet, Mien,” zei oom heftig.

„Het was een kind . . . zo'n stakker, en ze bibberde zo. Die ogen, Karel, ik kan het niet aanzien . . .”

„Kunnen wij de nood van al die mensen lenigen?”

„Natuurlijk niet, man, maar ik moest opeens denken aan de woorden van Jezus: Ik ben hongerig geweest en gij hebt Mij te eten gegeven. Begrijp je, Karel?”

„Zo,” mompelde oom en veel gevoeliger opeens: „Toch niet meer

doen, Mien, je krijgt zelf al zo weinig en ik zou geen raad weten als jij ziek werd.”

Tante knikte. Ik legde stilletjes de helft van mijn boterham naast haar bord, maar ze gaf hem dadelijk terug. „Nee Jetty, dat wil ik niet. Ik haal wel een dunnetje nog uit de keuken. 't Is lief van je, hoor, maar dat hoeft niet.”

Oom keek me aan, we wisten allebei wat we dachten: de boterhammetjes zullen morgenochtend vanzelf daardoor nog iets dunner zijn dan gewoonlijk. Tante Mien is een schat! Ik houd zoveel van haar, ik denk soms: ik wou dat ze mijn moeder was, dat ik altijd bij haar mocht blijven.

Ik heb een poos zitten lezen in een boek van tante. Een meisjesboek, een flutboek. Alles rozegeur en maneschijn, rijke pappa, lekker eten, dansen, uitgaan, ba, ik kok ervan. Je kunt gewoon niet begrijpen dat zo'n luxe wereld bestaan heeft. O, m'n afkeer zal wel aan mij liggen. Ik heb buien dat ik op alles en iedereen zou willen schelden, vooral op de Duitsers. Maar tante wijst me terecht. We moeten niet schelden en mopperen, maar bidden, zegt ze. Ik bewonder haar om haar vertrouwen. Ze is nu toch ook haar zoon uit het oog verloren; ze weet niet waar hij is en toch blijft ze kalm. Dat vind ik bewonderenswaardig.

Soms moet ik diep nadenken over vroeger. Het is nu bijna vijf jaar geleden dat de oorlog uitbrak en ook vijf jaar geleden dat Rotterdam werd gebombardeerd. Het lijkt een verre, onwezenlijke bange droom dat begin van de oorlog en al die spanningen daarna . . . Waar zou tante Lien zijn? En oom Daniël? Ook nog ondergedoken? Net als ik, nu al ruim twee jaar? Het is niet te begrijpen! Of er nooit een eind aan komt, zucht ik vaak.

Zou er één huis in Holland zijn zonder verdriet of zorg? Ik ge-

loof het niet! 't Is alles even somber, om moedeloos van te worden gewoon. Nu is er weer een ziekte uitgebroken. Ze heet honger-oedeem of hongerbof. Daar sterven sommigen van. Overal schreeuwt men om hulp. Kan onze regering in Engeland daar nu niets aan doen? De mensen worden wanhopig . . .

Er is een lichtpunt aan de horizon! Het Zweedse Rode Kruis gaat helpen, hoera! We krijgen wittebrood en margarine en de kinderen melkpoeder en rijst, heerlijk! Wat zijn we blij! Er is een bon voor aangewezen en tante gaat het halen in de winkel. We verheugen ons er zó op, dat oom en ik nauwelijks kunnen wachten tot ze terug is.

O, wat waren we gelukkig toen tante met het mooie wittebrood thuiskwam. We bekeken het of het iets heiligs was, maar tante haalde gauw een mes om er drie sneetjes af te snijden. Ze smeerde ze met margarine en toen mochten we de boterham opeten. Hij smaakte verrukkelijk, het leek wel gebak. Ik geloof dat dit de lekkerste boterham was die ik ooit van mijn leven gegeten heb! En . . . als het op is krijgen we meer . . . later! Is dat niet een groot geluk als je weer lekker eten krijgt? Ik weet zeker dat veel mensen hiervoor hun handen gevouwen hebben . . .

Intussen gaat het offensief van de geallieerden voort. Nieuwe activiteiten worden gemeld. Er gaan steeds zoveel geruchten! Wie gelooft, hoopt! Zal Duitsland eindelijk de beslissende klap krijgen? Zijn de geruchten waar, heus waar? Dan weten we het zeker: Als een lopend vuur verbreidt zich het grote nieuws, dat met verbijsterende snelheid de geallieerde troepen Duitsland binnentrekken, terwijl van de andere kant de Russen naderen.

Nu zal het Duitse juk verpletterd worden. Ik móet het opschrijven, want ik ben zo blij!

Oom komt weer elke dag met de kaart aandragen. Hij legt hem op de tafel en wijst aan. Ik moet meekijken. Zijn ogen glinsteren bij het zwakke licht dat we hebben; hij krijgt maar niet genoeg van de atlas. Soms moet ik hem helpen om de plaatsnamen te ontcijferen als het avond is. O, wij lopen mee met het rode potlood dat op de kaart de route aanwijst. Zo krijg ik meteen weer wat aardrijkskundeles. Oom en ik hebben er echt plezier in.

„Nu gaat Duitsland eronder,” zegt oom. „Kijk eens hoe snel ze van beide kanten oprukken en Berlijn naderen!”

„Het lijkt wel een wedstrijd,” lach ik.

„Wie zal er het eerst zijn, de Rus of de Engelsman?” vraagt tante.

„Ik denk dat ze elkaar in Berlijn de hand zullen reiken,” veronderstelt oom. Hij wrijft daarbij genoeglijk in zijn handen, alsof de overwinning al een feit is.

„En als Berlijn gevallen is, oom?” vraag ik.

„Dan Jetty, gaat het Groot-Duitse rijk de nacht in en voor ons komt de dageraad.”

Ik spring haast uit elkaar van geluk als ik zo iets hoor, want dan weet ik dat ik weer toekomst heb, hoop op een beter leven.

Oom ging vandaag weer naar de radio luisteren. Hij kreeg een tip van iemand. Ik dacht: ik wou dat ik mee kon! Als hij terugkomt vertelt hij wel alles. Ik mag ook de illegale krantjes lezen. Ik verslind ze zodra ze er zijn, want ik wil op de hoogte blijven van alles. Ik wil alles weten wat er gebeurt.

Geweldig nieuws hebben we vandaag! De Canadezen komen Nederland bevrijden, ze zijn al over de grenzen. Ik popel van ongeduld!

Maar onze bevrijding kost veel offers, ook van onze ondergrondse strijders. Dat ze nu nog moeten sterven, nu onze bevrijding zo dicht bij is! Wat is dat treurig!

Tante Mien denkt aan Frits. Al sinds januari hebben we niets van hem gehoord en we vragen ons dikwijls af waar hij zou zijn. Of hij steeds betrokken is bij de activiteiten van de ondergrondse? Deze gedachte tempert bij tijden mijn vreugde wel eens . . .

Overigens . . . Frits nam zelf het initiatief!

Dappere kerels vind ik de mensen van het verzet! ,

Er is iedere week bidstond in de kerk. Oom en tante gaan erheen. Ze vertellen iedere keer als ze terugkomen dat de kerk stampvol was. De mensen zoeken God nu er nood is en vragen om uitkomst!

Ik bid thuis in mijn eentje. Als ik het gedaan heb, ben ik altijd weer blij, ja, bidden geeft kracht. Ik heb dan weer geduld om te wachten tot ik weer op straat mag. Tot ik weer leven mag zoals ieder meisje van mijn leeftijd. Ik snak vaak naar een vriendin. Waar zou Lot zijn?

We kunnen niet meer wachten, zeggen de mensen.

We hebben honger, honger!

Men smeekt om eten, meer, meer!

Het Zweedse wittebrood is lekker, het helpt, maar het is een druppel op een gloeiende plaat, het is veel te weinig! Als het zo doorgaat, zijn de mensen dood voordat de bevrijding een feit is.

De etensvoorraad bij iedereen is op en de toestand is meer dan kritiek.

In Engeland ligt eten te wachten, meer dan genoeg.

Maar hoe krijgen we het in Nederland!

Wie zal dit probleem oplossen?

De Duitse legerleiding gaat overleggen met de geallieerden. Er komt een voorstel uit de bus. Met vliegtuigen willen de Engelsen het eten uitwerpen op daarvoor bestemde vliegvelden. De Duitsers denken aan een list en weigeren.

De teleurstelling is groot.

Moet Nederland dan toch verhongeren? Het water komt al tot

aan de lippen. Zullen de Duitsers blijven weigeren hulp toe te staan? Zien ze dan niet dat ze vechten voor een verloren zaak? Dat de strijd haast gestreden is? En deze weigering hun kansen niet ten goede zullen doen keren?
Er komt geen uitslag, we verlangen, bidden, hopen . . .

Het is de avond van de achtentwintigste april. Ik ben jarig; vandaag zestien jaar geworden. Het is zaterdag. Wéér een dag vol geruchten.

We hebben in alle stilte mijn verjaardag gevierd. Het was een goede dag voor me, want oom Karel en vooral tante Mien hebben alles gedaan om er iets van te maken. Om te beginnen kreeg ik vanmorgen een nieuwe jurk, een blauwe. Ik was stomverbaasd en begrijp nu nog niet hoe tante eraan kwam. Bovendien paste hij me precies, wat ik ook niet begrijp, want ik heb nooit hoeven te passen. Enfin, ik was er ontzettend blij mee en dacht er niet aan dat ik nog meer zou krijgen. Maar tante kwam nog met een armband aandragen, gemaakt van zilveren dubbeltjes die ze gespaard had. Enig gewoon, ik wist nauwelijks woorden te vinden om haar te bedanken en natuurlijk ook oom, die zijn aandeel eveneens geleverd had. Bovendien verraste hij mij in de loop van de morgen nog met een bos bloemen. Nou, ik was er ontdaan van. Ik voelde me zo beschaamd om al die goedheid. Ik dacht: als ik het hun maar ooit vergelden kan! . . . Maar ach, onzin om zo op de tijd vooruit te lopen.

Ik liep de hele dag met mijn nieuwe jurk aan, voelde me daardoor misschien een beetje meer . . . ja, hoe zal ik het zeggen . . . Misschien heet het geluk dat daar binnen in me zat. Ik kan het anders geen naam geven.

Ik ben zo dankbaar dat ik dit thuis gekregen heb en dat die twee mensen, tante Mien en oom Karel, van me houden. Ja, ik geloof

dat ik gelukkig ben, door hen, omdat ze me vastgehouden hebben al die tijd en verdragen!

Nu op mijn kamer voel ik enige weemoed. Ik denk aan mijn verjaardag vijf jaar geleden. Aan de rolschaatsen die ik kreeg van mijn ouders en de vele presentjes van mijn familie. Aan het eerste schrift dat ik van tante Saartje kreeg en dat het begin van een blij dagboek moest worden. Ik denk aan de poffertjes, waar we allemaal als kinderen zo dol op waren en die moeder daarom zo vaak op onze verjaardagen bakte. Ik denk aan de blauwe jurk die ik die dag droeg, ook een nieuwe, speciaal voor mijn verjaardag gemaakt. Ach, wat heeft het voor zin, het alles op te halen! Een paar tranen vallen op mijn schrift, het vlekt . . . Tranen horen niet bij deze dag . . .

Ik heb alle reden om blij te zijn en ik ben het ook!

Nou dan . . .

Zondag. Vanmorgen zijn oom en tante naar de kerk gegaan. Ik bleef alleen thuis. Ik had mijn nieuwe blauwe jurk aan en verkeerde zo'n beetje in verjaardagsstemming.

Toen oom en tante thuiskwamen, brachten ze nieuws mee. Volgens mensen die het weten konden zouden de Engelsen vandaag voedsel op de vliegvelden uitwerpen. We geloofden het echter niet; we waren moe van het hopen. We maken ons niet blij meer met een dode mus, zeiden we tegen elkaar. We zullen wel zien!

Ik verdiepte mij in een boek dat ik voor de derde maal las en me toch opnieuw boeide en zo vergat ik de tijd. Tante maakte het eten klaar in de keuken en oom zat voor tijdverdrijf te puzzelen.

Daarna gingen we aan tafel. We aten langzaam op wat er was, om de verbeelding te hebben dat het veel was, en de schaal werd tot de laatste lik schoongemaakt . . .

Toen opeens was er een geweldig geronk in de lucht!

We sprongen op van de tafel!

Zouden dat nu toch de Engelse vliegtuigen zijn?

We holden naar buiten, ik ook!

O, we vergaten alle voorzichtigheid. Opeens stond ik op straat en niemand zei me dat ik naar binnen moest.

Wat zagen we toen? Onze weldoeners, de vliegtuigen die eten brachten voor ons! Wat een ontroering opeens! Iedereen stond op straat, of hing uit het raam, of zat boven op het dak!

Niemand bleef binnen. We zwaaiden met zakdoeken en sjaals en hoeden naar de piloten en huilden van ontroering en blijdschap . . .

Eindelijk eten!

Alles en iedereen praatte met elkaar, blij opgewonden en dankbaar. Eindelijk eten, eindelijk uitkomst! juichte iedereen.

We waren dol van blijdschap. De grote zwarte vogels scheerden laag over de huizen. Je kon de vliegeniers erin zien zitten en ze zwaaiden terug. Nu geen luchtalarm, geen bommen, geen ellende en verderf . . . Maar eten, eten!

We huilden van blijdschap en niemand schaamde zich voor zijn tranen.

Toen werd het weer stil; we gingen naar binnen.

Ik kreeg geen standje, maar we praatten aldoor na over dat fantastische moment. We konden er niet genoeg van krijgen, het was een onvergetelijk schouwspel! Een onvergetelijke dag geweest.

5. Derde schrift van Jetty Meyer

Fijne dingen wil ik allemaal opschrijven.

Er is eten in huis! Heerlijke kaakjes, chocolade en blikjes met vlees en kaas. Ik heb het geproefd, o, het is allemaal even lekker, we zijn er zo gelukkig mee, alle mensen trouwens.

Ik heb er een versje op gemaakt op de wijs van „Zie ginds komt de stoomboot”. Ik schrijf het natuurlijk in mijn schrift:

Daar komen de vliegers uit Engeland aan,
ze brengen ons eten, ik zie ze al gaan.
Hoe ronken de motors, echt feest'lijk en blij,
ik hoor ze al zoemen: straks zijn we weer vrij!

Ze brengen ons kaakjes en blikjes met vlees
en brood, chocolade en lekkere kaas,
en Engelse boter en wat al niet meer,
ze gooien het op onze vliegvelden neer!

Als ik dat zing, lachen tante en oom. „Nog even geduld, Jetty,” zeggen ze, „want zover is het nog niet!” Weet ik ook wel, maar de bevrijding komt, dat staat vast. Elke dag neemt de spanning toe.

Ha ha, oom vertelt zojuist dat de Russen al in de straten van

Berlijn vechten. Dat is groot nieuws, dat ik meteen opgeschreven heb!

Wanneer? Wanneer?

Ik plof haast uit elkaar van spanning. Ik kan het niet meer houden haast, het bericht móet nu gauw komen. 't Is immers afgelopen met de Duitsers! Dat weet iedereen. De dagen zijn zwaar van spanning . . .

Ik weet gewoon niet meer wat ik schrijven moet . . .

Ik wacht, ik wacht, ik wacht . . .

Tot . . .

Het was nog spertijd!

Acht uur binnen, heit de klok.

Maar niemand ging, de mensen bleven in de deuropening staan praten. En op straat. Ze hadden opeens lak aan de Duitsers.

Het was zulk mooi weer en er was zoveel te praten!

Hebben jullie het laatste nieuws al gehoord? fluisterde iedereen.

Het ging van mond tot mond: Morgenochtend om acht uur wordt de wapenstilstand gesloten, Duitsland heeft gecapituleerd, de oorlog is afgelopen!

Een hevige verwarring ontwikkelde zich.

Was dat nu ècht waar? De een geloofde het, de ander niet, maar al spoedig was er geen twijfel meer. Het leek of iedereen plotse-ling een radiotoestel had en het verblijdende nieuws zelf gehoord had: De vesting Holland zal zonder strijd overgegeven worden!

Oom en tante stonden in de voortuin, ik zat achter het raam en keek de drukke straat aan. De een lachte uitbundig, de ander hilde en schaamde zich zijn tranen niet . . .

Het leed was geleden!

O, men wilde vreugdevuren maken, nu al, en dansen!

Maar de vijand was er nog en joeg met losse schoten het volk in huis. Ik voelde me vreemd gelukkig en kon het niet vatten. Weer dat gevoel of ik droomde . . .

Maar het is waar!!

5 mei 1945 was een belangrijke dag. Oom was al vroeg de straat opgegaan. Hij had weinig geslapen. Toen hij terugkwam wisten we nog niet wat we doen moesten. Maar dat duurde niet lang, want er kwam een man op de fiets aan.

„Mensen, de vlaggen uit, de vlaggen uit!” riep hij vrolijk. „En van de toren waait hij al!” riep hij alsmaar.

Tante aarzelde nog, maar oom zette door en binnen een paar minuten wapperde onze rood-wit-blaauwe vlag met oranje wimpel vrolijk in de heldere zonneshijn. In korte tijd was het kleine stadje één grote vlaggenzee! We genoten van de Hollandse kleuren die we in geen jaren gezien hadden.

Later op de morgen ging ik met tante naar buiten met mijn nieuwe jurk aan. „Je bevrijdingsjurk,” lachte tante. Ze vertelde me dat ze expres voor deze dag de jurk, die ze al een jaar geleden had kunnen kopen, bewaard had.

Het was een vrolijke boel in de stad. Winkeliers verkochten feestartikelen: brallende toeters, feestmutsen, serpentines, het kwam alles te voorschijn, speciaal bewaard voor dit moment. Het was feest! Staalblauw was de lucht en wolkeloos, net zo'n meidag als vijf jaar geleden, herinnerde zich iedereen.

Ik liep aan tante's arm, voor het eerst zonder angst. Voor het eerst weer echt onbekommerd vrij. Ik mocht weer een winkel binnestappen en iets kopen en net eender doen als ieder ander meisje. De mensen waren uitgelaten van blijdschap. Jongens liepen ver-

kleed langs de weg en wagentjes met vrolijk zingende mensen trokken voorbij. Waar ze opeens vandaan kwamen, begreep niemand. Zelfs een draaiorgel stond spelend op het plein voor het stadhuis. Iedereen keek er glunderend naar en deed mild een geldstuk in het bakje.

Het was feest overal!

Oom en tante ontmoetten nogal eens kennissen. Ze hebben me nu al een paar maal voorgesteld. „Jetty Meyer, ons onderduiker-tje,” zei oom trots. En dan feliciteerden de mensen me. Echt leuk was dat. Sommigen zeiden aardige dingen, ook dat ik goed de oorlog doorgekomen was. Dank zij oom en tante Stam, dacht ik dan stillletjes, maar ik zei het niet hardop, want dat begrepen ze toch wel!

„Een krantje kopen, meneer?” vroeg een aardige jonge kerel aan oom.

„Wat graag, ja, geef maar hier,” zei oom. „En nog wel „Trouw”, ik mocht hem graag lezen tijdens de bezetting.”

We gingen weer verder, passeerden enkele Duitsers en lelijk dat ze keken naar onze krant, die oom op straat al wijd openhield.

Wij lachten, wij konden lachen, heerlijk! Het was een glorie-dag voor ons en voor alle Nederlanders.

Ik heb veel opgeschreven vandaag, maar dat kon ook niet anders.

Weer zondag geweest.

Ik mocht mee naar de kerk met tante en oom.

We gingen vroeg, want we moesten op tijd zijn, omdat het meer dan vol zou worden vandaag. Een dikke haag mensen bleef staan achter in de kerk, omdat er geen plaats was. Onder diepe stilte kwam de dominee op de kansel. En gezongen dat we hebben . . .

De liederen van strijd en overwinning klonken uit volle borst! Heel het samenzijn was als een zucht van verlossing na bange

strijd. Hóe had het volk geleden! Alle mensen gezamenlijk en ieder voor zichzelf. De woorden van de dominee ontroerden me tot in mijn ziel. Tot slot zongen we het eerste couplet van „Het Wilhelmus” en het zesde couplet:

Mijn schild ende betrouwen
zijt Gij, o God, mijn Heer!
Op U zo wil ik bouwen,
verlaat mij nimmermeer!
Dat ik toch vroom mag blijven,
Uw dienaar t' aller stond:
de tirannie verdrijven,
die mij mijn hart doorwondt.

Dankbaar verlieten we de kerk.

Maar de woorden van de dominee namen we mee. Van de bange droom die voorbij was, maar ook van het vooruit zien en de vraag wat de toekomst nog brengen zou. Zoveel lege plaatsen in gezinnen . . .

Zouden die allen weer bezet worden?

Men wist wel beter . . .

Wij dachten aan Frits. Ik natuurlijk ook aan mijn familie, mijn vriendin Lot en zoveel anderen. Onder de blijdschap was een grote zorg, die velen tot inkeer bracht . . .

We gingen wat stiller naar huis!

Het begon al avond te worden. Ik gaf de planten water en keek het raam uit. De mensen mochten me nu zien, maar eens zou ik hier weggaan. Oom Daniël en tante Lien zullen komen en me meenemen. Vreemd, het deed pijn daaraan te denken. Ik had me gehecht aan de dingen hier en vooral aan tante en oom die zo goed voor mij geweest zijn.

„Wordt er gebeld?” vroeg tante half slaperig.

Ik knikte van ja. Oom deed open. O, ik wist het meteen op dat moment, die bekende stemmen, dat kunnen niemand anders zijn dan mijn oom en tante . . .

Ze stonden opeens in de kamer, tegenover me, we keken elkaar aan, vreemd eerst, alsof we elkaar taxeerden, toen blij om het weerzien. We kusten elkaar en praatten druk over en weer. Tante Mien was op slag klaar wakker, schikte stoelen bij en rende naar de keuken om water op te zetten voor het kopje theesurrogaat.

Daar zaten tante en oom. Ze hadden de reis grotendeels te voet afgelegd en een eind mogen meerijden met een Canadese auto.

„U zult wel erg moe zijn,” veronderstelde tante Mien.

„We voelen niets dan een grote, diepe blijdschap,” zei oom Daniël.

„Wat is Jetty lang geworden,” zei tante Lien mij aankijkend.

Ik lachte alleen, omdat ik niets beters wist te doen.

Tante en oom waren oud geworden, grijs en sterk vermagerd, maar ze hadden het leven eraf gebracht.

„De bevrijding! Het is ongedacht dat we het beleven mogen, na alles wat we meegemaakt hebben,” zei oom. „Nu komt alles nog goed. We hopen dat het ons vergund wordt nog een poosje gelukkig te zijn samen. We wisten de laatste vijf jaar niet meer wat geluk was.”

Oom en tante Stam boden hun spontaan logies voor de nacht aan. Daardoor konden we samen de hele avond praten . . .

Er was zoveel, dat ik het allemaal niet opschrijven kan.

Misschien later wel eens, wie weet.

Maandag 7 mei

Al vroeg was er vanmorgen flink heibel in de stad.

Wat dat te betekenen had, hoorden we al gauw.

De Binnenlandse Strijdkrachten waren bezig N.S.B.'ers te

arresteren. Heel in de vroegte werden ze van hun bed gelicht.

Het recht moet zijn loop hebben, zeggen zij.

De landverraders moeten hun straf ondergaan.

Ze werden opgesloten na gefouilleerd te zijn en moeten hierna wachten op berechting. Zij zullen hun verdiende straf krijgen.

De rollen zijn omgekeerd!

Oom Daniël wilde met tante een poging wagen om naar Rotterdam te gaan, maar de wegen waren afgezet om het vluchten van N.S.B.'ers te voorkomen. Onverrichter zake keerden zij dus weer terug en moeten nu wachten op een betere gelegenheid.

„Voor ons hoeft u niet zo'n haast te maken,” zei tante.

„Daar zijn we u erg dankbaar voor, mevrouw,” zei oom, „maar ons hart trekt naar Rotterdam, naar ons huis, u begrijpt dat wel. En als we op orde zijn, kan Jetty ook weer komen, nietwaar meisje? Je zult ook wel naar je geboortestad verlangen?”

Ik knikte, maar wist niet zeker of dat waar was. Eerlijk gezegd zag ik tegen de terugkeer op, maar ik zei het niet.

In de loop van de middag verdwenen oom en tante opnieuw. Ze wilden proberen te liften. Ze waren niet meer te houden en gingen.

Ze waren nog maar kort weg, toen er een motorfiets voor ons huis stopte. Er stapte een Canadees af. Hij parkeerde het ding tegen de gevel en belde.

„Een Canadees militair,” zei oom verbaasd. „Moet die hier zijn?” Tante rende naar de deur. „Ha Frits, jongen!” hoorden we haar juichen.

„Moeder, goeiendag, goeiendag!” riep een bekende stem.

Ze kwamen binnen, twee gelukkige mensen, zo blij, zo blij!

Frits greep ooms hand en drukte mijn vingers rood in zijn grote vuist.

Wát een weerzien! Er werd gepraat en gelachen en stiekem tra-

nen weggepinkt (van blijdschap natuurlijk). Oom begon te vragen en keek trots naar zijn zoon, zoals hij daar stond in zijn kranig uniform.

„Waar kom je vandaan? En hoe kom je aan die motorfiets en dat uniform, jongen? Praat op, vooruit, want ik ben zo nieuwsgierig naar alles.”

Frits lachte helderop en weerde af met zijn hand: „Even wachten, vader, eerst jullie een beetje verwennen, stil, één momentje alstublieft.”

Hij knielde neer bij een proviandtas en begon uit te pakken. Twee grote broden, blikjes zalm en sardines, melk, suiker, koffie en een beetje thee. Ten slotte voor oom een doos sigaretten en voor mij een dikke reep chocolade! Het leek wel sinterklaas, zoveel verrassingen waren er!

„Alles van de Canadezen,” zei hij.

We vonden het geweldig!

„Nu gaat moeder eerst een lekkere kop èchte koffie maken en daarna ga ik vertellen,” zei Frits.

„Even wachten tot ik erbij kan zijn,” zei tante.

De geur van koffie verspreidde zich weldra in huis en spoedig zaten we met een heerlijke snee brood en een kop èchte koffie met melk, blikjesmelk, voor ons . . .

Nu ga ik slapen, morgen verder, want ik geeuw.

„Op die bewuste januari-avond, weet u wel?” begon Frits — we knikten — „. . . was ik dus tegen twaalfen weggegaan. Mijn vriend Jan Knoppers en ik moesten met opdrachten door de vijandelijke linie. Wat dat inhield, nou, daar ga ik maar niet op in. Het was een vrij gevaarlijke onderneming. Daarom wou ik jullie die avond nog even zien. Nou, we hebben 't klaargespeeld, de Duitsers een link te draaien . . . Het was riskant, maar ik bereikte de overkant . . . Bij onze vrienden, de Canadezen, kreeg ik dit uniform. Ik kon niet meer terug, ben dus bij hen gebleven en nu, zo u ziet, weer thuis.”

Frits' verhaal was niet af. Ik merkte meteen dat hij alleen de overkant had bereikt, omdat hij niet meer „we”, maar „ik” zei. Toen we samen even boven waren, vroeg ik hem ernaar en toen kreeg ik de waarheid te horen.

„Mijn goede vriend Jan is doodgeschoten, Jetty,” zei hij zacht. „Ik ben er nauwelijks aan ontkomen. Mijn redding was de rivier waar ik ingesprongen ben . . . Ik dook en kwam een eind verder boven. Zwemmend heb ik de overkant bereikt. Zij hoeven dit niet te weten, Jetty,” zei hij vertrouwelijk. „Mondje dicht, denk erom.”

„Het is goed, Frits. Ik kan zwijgen, ik wist al lang dat je in 't

verzet zat. 'k Heb je 's nachts wel weg horen gaan." ' ,
„Ach . . . dàt!” zei Frits. Hij wou er niet meer over praten. „Wees blij dat we bevrijd zijn, Jet!”
„Blijf je nu weer thuis, Frits?” vroeg tante.
„Tot morgen! Ik rijd op een geleende motorfiets, die moet terug, en . . . ik heb nog plichten ook,” lachte Frits.
„Dat zal wel,” zei oom glunderend.
„Jongen, wat ben ik blij! Nu ik je gezien heb, laat ik je met een gerust hart weer gaan,” zei tante.

Ik beleef een heerlijke tijd. Ik doe boodschappen met tante en ik mag mee op bezoek en ik help oom in de tuin. Ik voel me gelukkig. We krijgen eten genoeg, kaakjes, blikjes met vlees, ik vind het allemaal even lekker. Met mijn tante en oom uit Rotterdam heb ik briefwisseling. Ze zijn bezig hun huis schoon te maken. Ze willen beslist niet dat ik thuiskom voordat alles in orde is. Er woonden N.S.B.'ers in hun huis. De man zit gevangen en de vrouw is naar familie gevlucht. Daardoor kregen oom en tante dadelijk toestemming om hun huis weer te betrekken. Dat vind ik een geweldige bof voor hen, want zelfs een deel van hun eigen meubelen stonden er nog. Ze schrijven niets over familie. Dat vind ik wel vreemd. Zou er niemand meer van leven?

Er komen veel mensen terug uit Duitsland; uit concentratiekampen en mannen die te werk waren gesteld. De mensen uit de concentratiekampen zijn er vreselijk aan toe. Sommigen moeten opgenomen worden in sanatoria's of ziekenhuizen om te genezen en aan te sterken.

Die mensen hebben het overleefd en gaan allen weer naar huis.

En dan is er feest in die gezinnen, net als bij ons toen Frits thuis kwam.

Maar al die anderen die niet komen? Waar zijn ze?

Gruwelijk zijn de gesprekken die je hoort over de concentratiekampen. Ik huiver ervan en wil het niet opschrijven.

Ik kan ook haast niet geloven dat alles wáár is wat men vertelt. Het lijkt me middeleeuws.

Er is maar één ding waar ik nu ècht naar verlang. En dat is naar werk! Ik wil me nuttig maken. Ik wil een taak hebben, volwaardig zijn en geld verdienen. 'k Heb veel van oom geleerd de afgelopen twee jaar, vooral talen. Het meest voel ik voor Engels en Frans, al heb ik Duits ook meegenomen. Ik pieker erover wat ik nu het liefst zou doen: verpleging, bij kinderen, of een kantoorbaan? Gek dat ik me daar zo weinig om bekommerd heb. Nu opeens staat het voor me en moet ik een keus doen.

Tante zegt: „Je moet zelf kiezen.”

Ze heeft gelijk, maar ik weet nog niet wat.

Ik geloof wel dat het een kantoorbaan wordt!

Het bericht is gekomen: ik word in Rotterdam verwacht. Mijn kamer is klaar en oom en tante verlangen naar me.

Ik zag dat tante Mien het er kwaad mee had en ik zelf?

Ik vloog tante om haar hals . . .

„Je familie heeft recht op je, Jetty,” zei tante moeilijk.

„Ik weet het,” zei ik met een door tranen verstikte stem.

„Kom maar dikwijls logeren bij ons, meisje.”

„Natuurlijk, graag, ik zal u nooit vergeten, mijn hele leven niet, en oom en Frits zijn net mijn vader en mijn broer.”

„Dat is zo,” zei tante weer beheerst. „Er zijn sterke banden gelegd. Je èchte tante en oom zullen ook goed voor je zorgen. Je

zult weer spoedig bij hen gewend zijn.”

Nu ben ik bezig mijn koffer te pakken. Het afscheid valt me zwaar. Ik zit nog even voor mijn tafeltje op mijn kleine kamer. Duizend herinneringen dringen zich aan me op als ik door de gordijnen in de tuin staar . . .

Nu ben ik terug in Rotterdam. Oom en tante waren uitzinnig blij en . . . ik ook. Ja, ik ervoer hun hartelijkheid als een weldaad! Ik heb familie, een oom en een tante, en misschien ergens op de wereld nog een oom. Daar moet ik dankbaar voor zijn. Van mijn verdere Rotterdamse familie leeft niemand meer en van oom en tante uit Gouda denken we hetzelfde!

Het is vreemd weer terug te zijn in Rotterdam.

Ik ben zoveel ouder geworden en wijzer. Ik geloof dat de laatste jaren dubbel tellen als ik kijk naar tante Lien. Het viel me opnieuw op hoe slecht ze er uit zag. Er valt heel wat aan haar op te knappen de eerstvolgende tijd.

En nu een baan. Ik heb gesolliciteerd en ben opgeroepen te verschijnen. Morgen ga ik, ik ben benieuwd. Er werd een telefoniste gevraagd. Daar heb ik wel zin in, wat moet ik anders?

Ik loop door verwoest Rotterdam, het hart is eruit!

Ik zoek mijn vriendin Lot, ik kom haar nergens tegen.

Hun huis is bewoond door vreemde mensen, ik ken hen niet.

Wat vind ik hier in die grote stad? Het is bekend en toch vreemd.

Ik moet helemaal opnieuw beginnen.

Ik zal het doen, ik verlang er zelfs naar en ik hoop dat ik de benoeming krijg. Dan kan ik tenminste starten.

Ik kan aan het werk gaan de eerste van de komende maand, want ik heb de baan gekregen. Nu word ik dus telefoniste. Ik krijg een

behoorlijk salaris. Daar kan ik me van kleden. Denk eens in, voor het eerst zal ik voor mezelf kunnen zorgen!

Het was een aardige directeur die me te woord stond. Hij wilde veel van me weten. Ik heb natuurlijk van het onderduiken moeten vertellen, ik heb immers geen diploma's! Het was geen bezwaar, zei hij en ik geloof dat hij me juist daarom de baan gaf. Nou . . . hoe het zij, ik gá aan het werk, eindelijk!

Oom Daniël raadde me aan om mijn talenstudie voort te zetten. Dat vind ik een goed idee en daarom ga ik in september naar een avondcursus. Ik werk nu bij „Kuyt en de Raaf” en ik heb het best naar mijn zin. Met de typistes kan ik gelukkig goed opschieten. Alleen de secretaresse van mijnheer Kuyt ligt me niet. Die is veel te hooghartig. Overigens maak ik me daar niet druk om.

Er is nog iets waar ik hevig naar verlang en dat is naar een persoonlijke vriendin, eentje met wie je alles kunt bepraten. Ik denk veel aan Lot Kanter. Ik snap niet dat ik niets van hen hoor. Paul wàs al ondergedoken voordat ik weg was . . .

Zou hij tòch . . .

Ik stond te wachten op een tram. Het regende dat het goot en ik was vreselijk ongeduldig. Het duurde me te lang en er stonden zoveel mensen, dat ik niet in het wachthuisje kon. Eindelijk zag ik de tram aankomen. We drongen allen naar de treeplank en stonden als haringen op elkaar gepakt op het balkon. Een lange jongen leunde onverschillig in de hoek tegen de ruiten. Ik kende dat gezicht en opeens keek hij mij ook aan. Eerst onverschillig, toen verrast. Er was even een aarzeling, toen een zeker weten. Bij de eerstvolgende halte drongen we naar elkaar toe . . .

„Jetty Meyer?” vroeg hij.

„Paul Kanter?” deed ik hem na.

We gaven elkaar een hand. We stapten uit de tram om met elkaar te kunnen praten.

„Waar woon je?” vroeg Paul.

„Op het oude adres,” zei ik, „en jullie?”

„Ik heb een kamer hier,” zei Paul.

„En je ouders en Lot?”

Paul haalde zijn schouders op. „Nooit meer iets van gehoord,” zei hij triest. „Zullen wel weggevoerd zijn naar Polen.”

We zwegen even.

„Het is afschuwelijk geweest,” zei ik zacht.

„Een nachtmerrie,” bevestigde Paul.

„Wat doe je tegenwoordig?” vroeg ik.

„O, ik ben verkoper . . . Voel jij je ook zo eenzaam, Jetty?”

Ik knikte. „Kom eens naar ons toe, Paul?” vroeg ik weer. „Oom en tante zullen het vast fijn vinden. Doe je het?”

„Ja, beslist,” beloofde hij graag en reeds de volgende avond was Paul Kanter onze gast.

Iets van de oude vertrouwde wereld is bij ons teruggekomen. Oom en tante ontvingen Paul als een vorst en ik zag dat het hem ook goed deed ons te ontmoeten. We hebben elkaar nodig.

„Speel je nog piano?” vroeg ik aan Paul.

Een domme vraag wist ik meteen, want hoe kon hij piano spelen op een gehuurde kamer?

Maar hij knikte enthousiast. „Ik mag studeren op de piano van mevrouw,” zei hij, „en daar maak ik natuurlijk graag gebruik van.”

Ik vertelde van mijn gestuntel onder Frits' leiding. We lachten er maar om, want ik ben niet muzikaal en zal het nooit worden ook. Toch luister ik graag naar muziek. Ik bewonderde Paul al toen ik bij hen thuis kwam. Ach, misschien heb ik hem te hoog aan-

geslagen. Ik was nog zo jong en wat deed het ertoe, ik mocht hem nu eenmaal graag.

We hadden een fijne avond. Paul vertelde wat hij meegemaakt had de laatste jaren. Hij was op drie adressen geweest. Door ziekte van een vrouw moest hij ergens weg en later uit angst voor ontdekking. De laatste acht maanden waren de beste geweest. Hij zat toen in bevrijd Nederland.

Oom was zeer spraakzaam en genoot van Pauls bezoek. Tante verviel na een poos in somber gepeins, iets waar ze meer last van heeft tegenwoordig.

Ik luisterde naar de geanimeerde gesprekken en deed zelf ook flink mee. Ja, ik was blij dat Paul er was, heel blij! Ik vond het jammer dat de avond zo vlug om was.

Oom liet hem uit en drong er bij hem op aan veel te komen.

Ik weet zeker dat hij het zal doen en ik verheug me erop.

Paul is nu een vaste gast bij ons in huis.

Hij komt veel de weekeinden, hele zondagen is hij bij ons.

Oom Daniël is zeer op hem gesteld en . . . ik ook!

Een vaste vriendin heb ik nog steeds niet, maar ik heb er nu ook niet zo'n behoefte meer aan. Ik heb mijn werk en mijn collega's op kantoor en mijn lessen. Ik heb het druk genoeg.

Daarom sluit ik dit dagboek af. Misschien schrijf ik later een boek over alles wat ik meegemaakt heb. Of misschien vind ik het dan de moeite niet waard.

Men vergeet snel . . . en ik wil het ook proberen.

6. *Frida's reactie*

Het dagboek is uit. Langzaam sluit Frida Kanter het schrift en legt het boven op de andere twee op tafel. Ze heeft een kleur van het lezen. In twee avonden las ze alles door, verdiepte ze zich in de jeugd van haar moeder, zoals die tot haar kwam uit de drie schriften.

„Zo, heb je je moeders dagboek uit, Frida?” vraagt haar vader die juist de kamer binnenkomt.

„Ja, ik heb het uit, vader. Heeft u soms ook zo'n gedenkschrift?”

„Nee hoor, daar heb ik nooit aan gedacht.”

„En . . . weet je nu alles, Frida?” vraagt haar moeder lachend.

„Nóu, alles . . . bijna alles natuurlijk,” zegt Frida ondeugend.

„Je bedoelt: het verhaal ging door?”

„Ja ja! Jetty Meyer en Paul Kanter trouwden met elkaar, hè?”

„Ik geloof het wel en toen kwam er een ondeugend meisje, dat Frida heette en later nog een aardig jongetje, dat we Jos noemden,” zegt haar vader grappig.

„Precies. Naar wie heet ik, vader?”

„Jij heet naar je grootmoeder Frida Emilie Cohen, mijn moeder, en Jos heet naar Jacob Jozua Meyer, de vader van jouw moeder. Maar ik dacht dat we je dat wel eens eerder verteld hadden, meiske.”

„Eigenlijk wel . . . vertelt u eens, moeder, leven die oom Karel en tante Mien en Frits nog? Dat zou ik nu eerst wel eens van u willen horen.”

„Tja, dat is vlug genoeg verteld. Frits woont in Groningen met zijn gezin. Hij studeerde af na de oorlog, trouwde daarna spoedig en verhuisde naar het noorden. De briefwisseling die we eerst hadden, verminderde vanzelf. We hebben nu al jaren geen contact meer. Tante Mien heeft maar zes jaren de oorlog overleefd, oom iets langer. Ik logeerde de eerste jaren veel bij hen, het waren lieve mensen. Ze hebben mij voor een deel gevormd, ik heb veel aan hen te danken. Ze hebben mij uit de bijbel verteld, van Jezus Christus, die de Messias was die door de Joden verwacht werd . . .”

„Door uw ouders ook?” valt Frida gespannen in.

„Jawel. Mijn ouders waren joodse gelovigen. Zij vertelden ons dat de Messias nog komen moest. Vooral moeder was heel serieus en vertelde ons, kinderen, van de aartsvaders en de profeten, maar . . . en dat is jammer, wie Jezus was, wist ze niet. Die heb ik leren kennen door tante Mien en oom Karel.”

„En vader?”

„We zijn samen gaan lezen in de bijbel en we zijn gaan praten later met een dominee. Toen hebben we beiden belijdenis gedaan, nietwaar vader?”

„Zo is het! We zijn joodse christenen geworden. Dat grote geluk is uit de zwartste nacht van ons leven geboren. We zijn er dankbaar voor, begrijp je?”

Frida knikt. Dan schiet haar opnieuw een vraag te binnen:

„En uw èchte oom en tante, hoe is het daarmee gegaan?”

„Je hebt in mijn schrift gelezen dat tante Lien er niet zo best aan toe was, hè? Dat werd er later niet beter op, eigenlijk aldoor minder. Ze kwam ten slotte in een inrichting terecht voor geesteszieken. Daar is ze gestorven. Oom Daniël bleef alleen achter. Vader en ik zijn toen met elkaar getrouwd en bij oom in gaan wonen. Dat was voor hem en ons het beste. Jij bent in Rotterdam

geboren. Oom Daniël heeft je nog knap verwend toen je een kleuter was. Hij was dol op je. Trots als een grootvader met zijn eerste kleinkind. Herinner je je niets meer van hem, Frida?"

„Nee, niets geloof ik.”

„Ook niet van het huis in de stad?"

„Hoe oud was ik toen?"

„Tussen de drie en vier jaar toen we verhuisden.”

„Vaag staat me iets bij van een rode looper in de gang, kan dat?”

„Ja ja, dat kan, we hadden een rode looper. Enfin, oom Daniël is dat jaar gestorven zonder ziek te zijn geweest, een hartverlamming. Daarna hadden we niemand van de familie meer in de stad. Vader was vertegenwoordiger geworden en niet aan een plaats gebonden. We konden wonen waar we wilden . . .”

„We kochten een nieuw huis,” valt vader bij, „dat was deze woning. Zij stond toen aan de rand van het dorp. Is intussen wat meer ingebouwd zo je weet, maar staat nog altijd in een rustige omgeving. Moeder en ik wilden jou en Jos, die toen geboren moest worden, een prettige, onbezorgde jeugd geven, zonder problemen, weet je.”

„O, maar u wist dat ik het toch eens allemaal horen zou.”

„Natuurlijk! Maar we wisten ook dat je zou gaan vragen, en om je eerlijk alles te vertellen, moest je kunnen begrijpen . . .”

„Maar vader, begrijpen doe ik het nòg niet . . . Wat heeft het allemaal voor zin gehad? Die oorlog . . . die jodenvervolging . . . Weet u het of moeder misschien? . . .”

„Nee Frida, we hebben geen antwoord. God alleen weet het. Misschien is het voor de joden een roepstem om terug te gaan naar huis, naar Israël, het land van onze vaders. Duizenden zijn al gegaan en er zullen er nog meer gaan . . .”

„Wij ook, vader?”

„Ik weet het niet. Als God het in ons hart legt, dat heimwee, dat verlangen naar Jeruzalem, dan gaan we misschien ook, wie weet . . . Nu zeggen we nog nee, over een jaar misschien ja. We zijn joden, kinderen van het volk van God, waaruit Jezus de Messias geboren werd.”

„Dat is zo,” zegt moeder zacht. „Er zijn veel dingen in de wereld die we niet begrijpen. Ik kan er bij tijden erg bedroefd om wor-

den, kind, maar wat voorbij is, komt nooit weer terug. Wat we kwijt zijn, is voor altijd weg! Maar één geluk kan niemand mij meer afnemen, nooit. Ik heb leren geloven. Christenen hebben vader en mij geholpen en daardoor leven wij nog, God zij gedankt.”

Vader Kanter knikt en Frida weet voor vandaag genoeg. Ze heeft zoveel te verwerken na alles wat ze gelezen en gehoord heeft. Ze kijkt naar moeders vaardige vingers, die de naald weer opgepakt hebben om te borduren.

Zo moeten ze allemaal weer voort. Verder op de levensweg.

Vandaag, morgen en overmorgen, volgend jaar . . .

Wat de toekomst brengen moge . . .

Voort in vertrouwen.

Neem mijn hand in Uwe handen . . .

Dat heeft Frida leren zingen op school, en opeens schieten die woorden haar te binnen, juist nu. Ze is een jodin en die jongen zal haar zeker nog wel eens plagen op het schoolplein. Maar ik ben niet bang, denkt ze verwonderd. Het is immers niets bij alles wat vader en moeder doorgemaakt hebben. Alleen een beetje kinderachtig geplaag van een vervelende jongen.

„Je moet naar bed, Frida,” zegt moeder opeens.

Ze knikt, gehoorzaam staat ze op, het is laat geworden vanavond. Moeder komt nog even in haar slaapkamer als ze in bed ligt. Vader speelt op de piano een klassiek stuk, waar ze beiden even naar luisteren.

„Zul je niet dromen van alles wat je gelezen hebt, Frida?” vraagt moeder eindelijk zacht en bezorgd.

„Nee moeder, ik wist immers al veel, 't is alleen dichterbij gekomen, ik . . . ik ben heus blij dat ik alles nu weet.”

„Nacht meisje van mij.”

„Welterusten mam.”

INHOUD

1. Wat er op het schoolplein gebeurde	7
2. Bij moeder thuis	12
3. Het dagboek	19
4. Nieuw schrift van Jetty	52
5. Derde schrift van Jetty Meyer	72
6. Frida's reactie	88